

KIRAATLERİN KIRAAT İMAMLARINA NAKLEDİLMESİ MESELESİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

OBSERVATIONS ON THE TRANSMISSION OF QIRĀ'ĀT TO THE QIRĀ'ĀT İMĀMS

CAFER YERLİKAYA

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
KUR'ÂN'I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ ANABİLİM DALI
FACULTY MEMBER, UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SUTCU İMAM FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF READING THE QUR'ÂN AND QIRĀ'ĀT SCIENCE
KAHRAMANMARAŞ, TÜRKİYE

caferbaha@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0003-1733-2637>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1641064>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
16 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Accepted
16 Haziran / June 2025

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as: Yertlikaya, Cafer, "Kıraatlerin Kıraat İmamlarına Nakledilmesi Meselesi Üzerine Bazı Tespitler [Observations on the Transmission of Qirā'āt to the Qirā'āt İmāms]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/1 (Haziran/June 2025): 135-165.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası [CC BY-NC 4.0] /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International [CC BY-NC 4.0].

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

KIRAATLERİN KIRAAT İMAMLARINA NAKLEDİLMESİ MESELESİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Öz

Kıraat ilminin üzerinde görüş farklılıklarının meydana geldiği konularından biri de kıraatlerin kıraat imamlarına kadar tevâtüren nakledilmesi meselesi olmuştur. Araştırmacılar ve günümüz akademisyenleri, kıraatlerin kendilerine nispet edildiği imamlara kadar olan isnâdında ve naklinde tevâtürün meydana gelmesi hakkında fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bu araştırmada, kıraatlerin imamlara naklinde tevâtür şartlarının meydana gelip gelmediği, kıraatlerin isnâdı, bazı rivayetler, tevâtür ve icmâ kavramı incelenmiştir. Bu bağlamda mushaf/lar/ın cemedilmesi, istinsahı, kıraatlerin imamlara nispet edilmesi ve nakleden ravileri noktasında bazı tahliller yapılmıştır. Kıraat imamları ve kıraatleri nakleden raviler, hayatları ve senet sayıları bakımından incelemeye tabi tutulmuştur. Konu, bazı rivayetler, kıraat ilmiyle ilgili tabakat kitapları, ilk dönem kıraat eserleri, akademik çalışmalar ve diğer ilmi disiplinlerden yararlanılarak izah edilmeye çalışılmıştır. Kur'an kıraatlerinin nakledilmesinde altın silsile olarak tanımlanan *sahabe* birinci ravi tabakasını ve bir kısım sahabeler ile birlikte *tâbiîn* ileri gelenleri ikinci tabakayı oluşturmuştur. Kur'an-ı Kerim nazil olmaya başladığı andan itibaren, ezberlenmeye ve yazılmaya başlamış ve bu durum Hz. Peygamberin vefatına kadar devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde mushaflar cem ve istinsah edilmiş, yazılan mushaflarla birlikte kıraatini öğretecek hocalar da bu ilim merkezlerine gönderilmiştir. Sahabe, mushafları yazarken birtakım kıstaslara göre hareket etmiştir. Hz. Ömer, mushaflar istinsah edilmeden önce bazı sahabeleri önemli ilim merkezlerinde Kur'an eğitim ve öğretimi için görevlendirmiştir. Bu sahabeler, mushaflar istinsah edildikten sonra da resm-i mushafa uygun olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerine bulundukları yerde devam etmişlerdir. Kur'an eğitim ve öğretimi, Hz. Peygamber'in zamanından kıraat imamlarına kadar olan süreçte aktif bir şekilde devam etmiştir. Hz. Osman, mushafların istinsahını beş yıllık bir çalışmayla tamamlamıştır. On iki bin sahabe ve tâbiîn, resm-i mushaf üzerinde icmâ etmiştir. İstinsah öncesi ve sonrasında fetihlere katılan sahabe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an öğretmek ve İslâm'ı yaymak için birçok şehre gittikleri nakledilmektedir. Küfe'ye yirmi dördü Bedir ehlinin 1500, Dımaşk'a on binden fazla, Humus'a 500, Mısır'a 300 sahabinin yerleşerek orada vefat ettiği bildirilmektedir. Bunların dışında sahabenin, Taif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Medâin, Merv gibi birçok şehire kadar gittiği nakledilmektedir. Kıraatleri nakleden sahabe, gittikleri yerlerde ilim meclisleri oluşturmuştur. Ebûd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Ebû Musa el-Eş'arî, Abdullah b. Mes'ûd gibi sahabeler, sayıları tespit edilemeyecek kadar talebe yetiştirmiştir. Sadece Ebûd-Derdâ, Şam'da bin beş yüz kişilik ders halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiştir. Sahabe, kurduğu ders halkalarıyla Kur'an'ı ve kıraatlerini, kendilerinden sonraki tâbiîn nesline öğretmişlerdir. Tâbiîn nesli de aynı sahabe gibi öğrendikleri kıraatleri kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Günümüze kadar tevâtüren nakledilen kıraatlerden on kıraat imamının yedisi tâbiînden olmakla birlikte, birçoğu kıraatleri tâbiîn imamlarından öğrenmişlerdir. Medine'de: Abdullah b. Ayyaş el-Mahzûmî, Abdurrahman b. Hurmuz el-'Arac, Saïd b. el-Müseyyib, Urve b. ez-Zübeyr, Yezid b. Ruman, Abdurrahman b. el-Kâsım, İbn Şihab ez-Zühri, Ömer b. Abdulaziz, Mekke'de: Mücahid b. Cebr, Dirbas, Ata ve Tavus, Küfe'de: Zirr b. Hubeyş, Alkame, el-Esved b. Yezid, Mesrûk b. el-Ecdâ, Ebû Vail, el-Haris b. Kays, Abdurrahman es-Sülemî, Abdullah b. Hubeyb, Amr b. Abdillâh es-Sebi'i Basrâda: Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Katade, Yahya b. Ya'mer, Nasr b. 'Asım, Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî, Şam'da: Mugire b. Ebî Şihab el-Mahzûmî, Halid b. Saïd gibi birçok tâbiîn âlimleri, Müslümanların üzerinde icmâ ettiği kıraatleri öğretmişlerdir. Tâbiîn nesli, icmâ kavramının yaygın olarak kullanıldığı ve isnâdın sistemleşmediği bu dönemde, binlerce insana kıraat öğretmiştir. Diğer taraftan tevâtür

kavramı da bu dönemde henüz kullanılmaya başlamamıştı. Bu terim ise ancak hicri ikinci asra kadar temellendirilebilmektedir. Bu bağlamda bazı İslâm âlimleri, kıraatleri üzerinde icmâ oluşan ve oluşmayan kıraatler şeklinde tasnif etmişlerdir. Tenvîr istilâhı, haberin kesinliği ve zan ifade etmemesi bağlamında ilk kez kelâm ve usûl-i fıkıh ilimlerinde kullanılmıştır. Bazı âlimler, kıraatlerde isnâd sayısı üzerinden hareket ederek tenvîrlülüğü tespit etmeye çalışmanın hadis ilminin usûl ve yöntemi olduğunu belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, İcmâ, Tenvîr, İsnâd, İmam.

OBSERVATIONS ON THE TRANSMISSION OF QIRĀ'ĀT TO THE QIRĀ'ĀT İMĀMS

Abstract

One of the issues on which there have been differences of opinion in the science of qirā'āt has been the issue of the transmission of qirā'āts by tawātūr to the qirā'āt imāms. Researchers and today's Academicians have disagreed about the occurrence of *tawātūr* in the attribution and transmission of qirā'āts to the imāms, to whom they are attributed. This study examines whether the conditions of *tawātūr* are met in the transmission of qirā'āt to the imāms. It also explores the attribution of Qirā'āt, selected narrations, and the concepts of *tawātūr* and *ijmā'*. In this context, some analyses have been made regarding the compilation of the mushaf/s, their copying, attribution of the qirā'āts to the imāms and the narrators who transmitted them. The imāms of qirā'āt and the narrators who transmitted qirā'āts were subjected to examination in terms of their lives and the number of isnād chains. The subject is addressed using relevant narrations, biographical works (ṭabaqāt) on Qirā'āt, early classical sources, academic research, and interdisciplinary approaches. In the transmission of the Qur'ān's qirā'āts, the companions, defined as the golden line, formed the first narrator layer and the elders of the tābi'īns, along with some companions, formed the second layer. From the moment the Holy Qur'ān was revealed, it began to be memorized and written down, and this continued until the death of the Prophet. During the reigns of Abū Bakr and 'Uthmān, the mushafs were collected and copied, and teachers who would teach the qirā'āt of the mushafs were sent to these centers of knowledge along with the written mushafs. The companions followed certain criterias when writing the Qur'ān. Before the mushafs were copied, Hz 'Umar assigned some of his companions to teach and educate the Qur'ān in important centers of learning. These companions continued their education and teaching activities in accordance with the official mushaf, where they were, even after the mushafs were copied. Qur'ān education and teaching has continued actively from the time of the Prophet to the qirā'āt imāms. 'Uthmān completed the treatment of mushafs with a five-year study. Twelve thousand companions and of tābi'īn agreed on the official mushaf. It is narrated that the companions who participated in the conquests before and after the copy went to many cities after the death of the Prophet to teach the Qur'ān and spread Islam. It is reported that 1500 companions, twenty-four of them from the people of Badr, settled in Kūfa, more than ten thousand in Dimashq, 500 in Homs, 300 in Egypt and died there. Apart from these, it is reported that the companions went to many cities such as Tā'if, Yemen, Yamāma, Bahrain, Madā'in, and Marw. The companions who transmitted the qirā'āts formed knowledge assemblies in the places they went. Companions such as Ebū'l-Derdā', Mu'adh b. Jabal, Abū Mūsā al-Ash'ari, 'Abdullāh b. Mas'ūd trained students in numbers that cannot be determined. Only Ebū'l-Derdā' formed teaching circles of one thousand and five hundred people in Damascus and trained students. The companions taught the Qur'ān and its qirā'āts to the generations of

tâbi'in after them through the study groups they established. Of course, the generation of the tâbi'ins passed on the qirâats they learned to the generations after them, just like the companions. Although seven of the ten qirâat imâms that have been transmitted to us by tawâtur are tâbi'in, many of them learned their qirâats from tâbi'in imâms. In Medina: 'Abdullâh b. 'Ayyâsh al-Makhzûmî, 'Abdurrahmân b. Hurmuz al-'Araj, Sa'id b. al-Musayyib, 'Urwa ibn az-Zubair, Yazid b. Rûmân, 'Abdurrahmân b. al-Kâsım, Ibn Shihâb az-Zühri, 'Umar b. 'Abd al-'Azîz, In Mecca: Mujâhid b. Jabr, Dirbâs, 'Atâ and Tâwûs, In Kûfa: Zirr ibn Hubeysh, 'Alqamah, al-Aswad ibn Yazid, Masrûq b. al-Ajda', Abû Wâ'il, al-Hârith ibn Qays, 'Abdurrahmân as-Sulamî, 'Abdullâh b. Hubeyb, 'Amr b. 'Abdullâh al-Sabî'i In Basra: al-Hasan al-Başrî, Ibn Sîrîn, Qatâda, Yahyâ b. Ya'mer, Nasr b. 'Asim, 'Abdullâh b. Ebî İshâk al- Hâdramî, In Damascus: Many tabiîn scholars such as Mughîra ibn Abî Shihâb al-Makhzûmî and Khâlid ibn Sa'id taught the qirâats on which the Muslims had consensus. The generation of tâbi'in taught qirâât to thousands of people during this period when the concept of *ijmâ'* was widely used and *isnad* was not systematized. On the other hand, the concept of *tawâtur* had not yet begun to be used during this period. This term can only be traced back to the second century of the Hijri era. In this context, some Islamic scholars have classified qirâats, as qirâats that consist of consensus and those that do not. The term *tawâtur* was first used in the sciences of *kalâm* and *usûl al-fiqh* in the context of the certainty of the news and the fact that it does not express conjecture. Some scholars state that trying to determine *tawâtur* by acting on the number of *isnâds* in qirâats is the procedure and method of the science of *hadith*.

Keywords: Qirâât, *Ijmâ'*, *Tawâtur*, *Isnâd*, *Imâm*.

GİRİŞ

Kur'an kıraatleri ve kıraat ilmi, Hz. Peygamber'den (a.s.) günümüze kadar olan süreçte *nakledilmesi, tilaveti, tedrisatı, isnâdı, tevâtürlüğü* gibi farklı hususlarda değişik görüş ve yorumların yapıldığı bir alan olmuştur. Yedi harf bağlamında Hz. Peygamber'den nakledilen kıraatler, önemli ilim merkezlerinde sahabe tarafından geniş halk kitlelerine öğretilmiş *şifahî* ve *kitabî* olarak daha sonraki kuşaklara aktarılmıştır. Sahabeden kıraati öğrenen tâbiîn nesli de tevarüs ettikleri bu kıraat birikimini aynen öğrendikleri şekilde bir sonraki tebeu't-tâbiîn nesline ulaştırmışlardır. Kıraat imamları ise, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn döneminde yetişmişler, kıraatleri kendilerinden sonrakilere öğrendikleri gibi öğretmişlerdir. Öğrettikleri bu kıraatler de geniş halk kitleleri tarafından kendilerinin ismiyle anılır ve öğrenilir hale gelmiştir. Ancak kıraat imamlarının yaşadığı dönemden sonra gelen kıraat âlimleri ve günümüzde kıraat alanında araştırma yapan akademisyenler, kıraatlerin naklinde sıhhat açısından her tabakada ravilerin tevâtürlük yeter sayısına ulaşp ulaşmadıkları konusunda görüş ayrılıklarına düşmüştür. Bu durum ise kıraat ilminin üzerinde

farklı bakış açılarının olduğu bir mesele olmuştur.¹ Kıraatler hadis ilmindeki gibi senet bakımından incelemeye tabi tutularak, kıraatlerde tevâtür meydana gelmediği belirtilmiştir. Bununla birlikte bir kıraatin geçerli ve Kur'an olarak kabulünde, *kıraatlerin sıhhat kriterleri* içerisinde tevâtür kriteri birçok âlim tarafından şart koşulmaktadır. Diğer taraftan tevâtür şartı, İslâm âlimlerinin üzerinde görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. İslâm alimlerinden büyük bir çoğunluk, okunan bir kıraatin Kur'an olarak kabul edilme kıstaslarına tevâtür şartını ilave ederken, diğer bir kısmı ise sahihliği yeterli bulmakta ve tevâtürlük kriterini şart koşmamaktadır. Bu araştırmada kıraatlerin, imamlara nakledilmesinde *sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn* döneminde tevâtür açısından yeter sayıya ulaşmaları açısından bir inceleme yapılmıştır. Bu bağlamda kıraat imamlarına farklı okuyuşları nakleden *sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn* isnâd tabakaları incelenmiş, bu senetler hakkında bazı tahliller yapılmıştır.

Kur'an-ı Kerim, Medine döneminde ümmete kolaylaştırma ruhsatına binaen yedi harf üzerine indirilmiş ve bu bağlamda Kur'an farklı kıraatlere göre tilavet edilmiştir. Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde mushaf/lar/ın cem ve istinsah edilmiş, mushafların gönderildiği bölgelere onu okutacak ve öğretecek muallimler gönderilmiştir. Nakledilen ve okunan bu mütevâtir kıraatlerin büyük bir kısmında tüm kıraat imamlarının ittifakı meydana gelirken, bu okuyuşların çok az bir kısmında *usûl* ve *ferşî* ihtilaflar meydana gelmiştir. Mütevâtir kıraatler dışında kalan, sıhhat kriterlerine sahip olmayan kıraatler ise *âhad* veya *şaz* kıraatler olarak isimlendirilmiştir. Bu kıraat ihtilaflarından *usûl ihtilafları* fonetik seslendirmelerle ilgili olup ferşî ihtilaflara oranla daha fazladır. *Ferşî ihtilaflar* ise daha az olmakla birlikte kelimedeki, müzekker-müennes, hareke, emir-mazi fiilleri, mezîd-sülâsî fiil değişiklikleri gibi manaya etki eden fakat anlamda zıtlık meydana getirmeyen farklılıklardır. İslâm âlimleri, bu farklı kıraatlerin kıraat imamlarına kadar nakledilme sürecinde, isnâdlarının tevâtür yeter sayısına ulaşması hususunda görüş ayrılıklarına gitmişlerdir. Bazı araştırmacı ve akademisyenler, kıraatlerin kıraat imamlarına kadar olan naklinde tevâtürlüğünün sorgulanabilir olduğu, fakat kıraat imamlarından günümüze kadar nakledilmesinde tevâtürün meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda konunun araştırılması, tahlil edilmesi ve incelenerek farklı bir bakış açısı ortaya konulması amaçlanmıştır. Mushafların cem ve istinsahının hangi kriterlere göre yapıldığı ve bu aşamada icmâ kavramının hangi

¹ Süleyman Ateş, "Kıraatlarda Tevatür Meselesi" (Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kıraat İlmi ve Problemleri), 13 Ekim 2001), 326-327; Mehmet Ünal, "Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 8/3 Eylül-Aralık (2011), 92-93.

manada kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmış ve icmâ-tevâtür kavramları kısa bir semantik incelemeye tabi tutulmuştur. Diğer taraftan mesele, kıraatlerin ittifak ve ihtilaf yönleriyle tahlil edilirken, kıraatlerin sıhhat kriterleri açısından da analize tabi tutulmuştur. Kıraatlerin sıhhat kriterleri, mushafın cem ve istinsahında sahabe uyguladığı usul ve yöntem, rivayetler bağlamında kısaca tahlil edilerek farklı bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan bu araştırma, mushaf(lar)ın yazımında sahabe tarafından uygulanan kriterler, kavram incelemesi, kıraatlerin sıhhat kriterleri bağlamında icmâ/tevâtür, kıraat imamlarının isnâd ve ravileri bağlamında tevâtür yeter sayısı incelemesiyle sınırlı tutulmuştur.

Kıraatlerin nakli ve tevâtürü hususunda birçok makale, tez ve araştırma mevcut olup; Süleyman Ateş'in "Kıraatlarda Tevâtür Meselesi", Bayraktutan'ın "Kıraatlerde Tevâtür Olgusu" ve "Semantik Analiz Yöntemi Açısından Tevâtür Kavramı" ve "Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler" isimli çalışmaları, Mehmet Ünal'ın "Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", Sıtkı Güllü'nün "Kıraatlerde Tevâtür Olgusu" ve Hüseyin Hansu'nun, "Mütevâtir Haber" isimli çalışmaları sayılabilir. Yapılan bu çalışmada ise Kur'an kıraatlerinin Hz. Peygamber'den kıraat imamlarına kadar olan naklinde tevâtür yeter sayısına ulaşip ulaşmadığı farklı bir yaklaşımla incelenmeye çalışılmıştır. Daha önce akademik düzeyde özellikle kıraatlerin isnâdı, kıraat imamlarına nispet edilmesi ve tevâtürün meydana gelmesi hususunda ifade edilen farklı görüşler, konunun başka bir perspektiften değerlendirilerek inceleme düşüncesine ve böyle bir çalışmanın yapılmasına neden olmuştur.

1. MUSAFLARIN YAZILMASINDA UYGULANAN ŞARTLARLA İLGİLİ BAZI TESPİTLER

Hiz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) hilafeti döneminde meydana gelen Yemâme savaşında (11/632) sayıları hakkında ihtilaf olmakla birlikte birçok hafızın şehit olması, Müslümanlar arasında Kur'an'ın kaybolma endişesine yol açmış ve bu durum Kur'an'ın cemedilmesine neden olmuştur.² Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer'in (ö. 23/644) teşvik ve gayretleriyle, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) kurulan komisyonun başına getirilerek *mushaf* derlenmiş, cemedilme

² Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-âşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 7; Ahmet Önkâl, "Müseylimetü'l-Kezzâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/32/90-91; Nebi Bozkurt, "Hâfız", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1997), 15/74-78; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 118-119. Şehit olan hafızların sayısı konusunda İslâm alimleri arasında ihtilaf olup en fazla 700, en az 70 olduğu bildirilmektedir.

çalışması ise bir yıl sürmüştür.³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve Buharî'den nakledilen haberde, evvel emirde Hz. Ebû Bekir ve Zeyd b. Sâbit, mushafın cemedilmesine rıza göstermemişler fakat Hz. Ömer'in (r.a.) onları ikna etmesiyle bu işe rıza göstermişlerdir. Hz. Ömer, (r.a.) mushafın yazılması esnasında komisyona bizzat yardımcı olduğu ve aktif görev yaptığı gibi, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) birçok kişiyi bu iş için görevlendirildiği bildirilmektedir.⁴ Zeyd b. Sâbit'in, "*Kur'ân'ı hurma liflerinden, ince taşlardan, adamların göğüslerinden, sahifelerden ve Resûlullah (a.s.)'ın okuduğu benim de içtiğim; (lekad câekum rasûlün min enfüsiküm...) âyetini araştırıp buluncaya kadar, yazmaya başladım*"⁵ ifadesinde komisyonun âyetleri tespit ederken yazılı metinlerin ve ezber kontrolünün yapıldığını, diğer bir ifadeyle âyetlerin isnâdının Hz. Peygamber'e ulaştığı araştırılarak tespit edildiğini *şifâhî* ve *kitâbî* olarak komisyona arz edilen vahyin teyit edilerek kaydedildiği belirtilmektedir. Mushafları cemedden komisyonun ileri sürdüğü bu şartlar daha sonra, Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında yazılan mushafların, istinsahı esnasında da ileri sürülen şartlar olmuştur. Bu bağlamda, "kıraatlerin sıhhat kriterleri" olarak ileri sürülen kıstaslardan *isnâd* ve *yazılı metin* şartının resmi olarak ilk kez cem ve istinsah olayında ortaya çıktığını belirtmek mümkündür.⁶ Cem olayına tüm sahabinin ellerindeki vahiy dokümanlarını getirerek iştirak ettiklerini, Kur'an'ın okunuşa göre imla edilmesinde yardımcı olduklarını ifade etmek gerekir. İslâm âlimleri Kur'an'ın nakli ve tespitinde şifâhî naklin esas ve öncelikli olduğunu belirtmektedir.⁷ Bu bağlamda sahabeden ileri gelenler ve kalabalık bir Müslüman topluluğu, şifâhî okuyuş ve getirilen vahiy metinlerinin Resûlullah tarafından öğretildiğinin araştırılmasıyla cemettikleri bu mushaf, daha sonra Hz. Osman'ın istinsah faaliyetine de kaynaklık etmiştir. Kısaca Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyon, yazım için belirlenen birtakım kriterlerle vahiy iki kapak arasına

³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü fedâilî'l-Kur'an*, thk. Mervan el-Atiyye Muhsin Harabe (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.), 281; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahihu'l-Buhari* (Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2002), Fedailu'l-Kur'an: 3/3986-3988; Ebû Amr Osman b. Saïd Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirââtî's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 34-36; Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984), 1/233-234; Kaddûrî' el-Hamed Ganim, *Resmu'l-Mushaf dirâsetun lügaviyyetun târihiyyetun* (Bağdat: el-Lecnetu'l-Vataniyye, 1982), 100-103; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 125.

⁴ Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 126.

⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhibbiddin Abdussecân Vâiz (Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 159-164; Buhari, *Sahihu'l-Buhari* Fedailu'l-Kur'an 3/3986-3988; Ömer Aslan, "Kur'an İlimlerinde Hz. Ömer", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Fakültesi, 2018), 3/3/315.

⁶ Cafer Yerlikaya, "Kur'an ve Kıraatlerin Özdeşliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (Aralık 2025), 49-51.

⁷ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/6.

alarak mushafı cemetmişlerdir.⁸ Buna göre sahabenin yaptığı bu ilk mushaf çalışması bir tespit olayıdır. Mushafın cemedilmesinde belirlenen tespit şartları ve bu çalışmayla ilgili şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

- a. Kur'an'ın Resûlullah'ın onayladığı şekilde yazıldığına dair iki şahit⁹
- b. Yazım esnasında Kur'an'ın şifahî okunuşunun dikkate alınması¹⁰
- c. Hafızların ölümü ile Kur'an'ın kaybolma endişesinin duyulması,¹¹
- d. Zeyd b. Sâbit'in son arz'a şahit olmasının dikkate alınması¹²
- e. Zeyd b. Sâbit'in kişisel yeteneklerinin yanında, hafız ve vahiy kâtibi olması,
- f. Tüm Müslümanların ellerindeki vahiy belgeleriyle çalışmaya dahil olması,
- g. Cemedilen mushaf üzerinde icmâ/tevâtür meydana gelmesi,
- h. Çalışmanın bir yıl sürmesi,¹³

Yukarıda ana hatlarıyla kısaca nakledilmeye çalışılan rivayet/ler, mushafın cemedilmesinde sahabenin bu çalışmaya katılarak onayladıkları, yardım ve destek verdikleri hususunda ipuçları vermektedir. Sahabe cemedilen mushafa ve yapılan çalışmaya itiraz etmemiştir ki bu durumu *icmâ* kavramıyla ifade etmek mümkündür. Hz. Ebû Bekir'in hilafetinde cemedilen mushaf, tüm Müslümanlarca Kur'an olarak kabul edilerek Hz. Ömer zamanında da aynı şekilde müracaat kaynağı olmuştur. Bu duruma aşağıda ele alınan başlıkta kısaca temas edilmiştir. Bununla birlikte Hz. Osman'ın hali felâhinde mushafın istinsah edilmesine kadar geçen zaman içerisinde, tilaveti neshedilen kıraatlerin okunması ve bu okuyuşların yazıldığı mushafın yasaklanmadığı nakledilen rivayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁴

Hz. Osman döneminde, daha önce yasaklanmayan okunuşlarına izin verilen ve hatta namazda okunduğu rivayet edilen kıraatlerdeki farklılıklar/ihtilaflar, ümmet arasında artmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan seferi (25/647) sırasında Müslümanlar kendi aralarında, okudukları kıraatler üzerinde büyük anlaşmazlıklara düşmüşlerdir. Huzeyfe b. Yemân, (ö. 36/656) bu duruma bizzat şahit olmuş hadiseyi Hz. Osman'a anlatarak anlaşmazlıklara bir

⁸ Mehmet Dağ- İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi* (İstanbul: Kuramer Yayınları: 59, 2023), 69-70.

⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 157; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 114-122.

¹⁰ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 159-164; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/233-234; Muhammed Mustafa Azamî, *Vahyedilişinden Derlenişine "Kur'an Tarihi"* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 123.

¹¹ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 120; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 117. Şen, bu sürenin 15 ay olduğunu belirtmektedir.

¹² Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-mukriin ve murşidu't-tâlibîn*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 53; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/7-8.

¹³ Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 117. Şen, bu sürenin 15 ay olduğunu belirtmektedir.

¹⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 325; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 283-380.

çare bulmasını istemiştir.¹⁵ Kıraat ihtilaflarına çözüm araması bağlamında Musab b. S'ad'tan nakledilen haber Hz. Osman'ın nasıl bir çaba içerisine girdiğini ve mushaflar imla edilirken hangi usûl ve yöntem ile istinsah edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan bu usûl ve yöntemler daha sonraları sistemleşen, kıraatlerin Kur'an olarak kabulünde öne sürülen "Kıraatlerin tespit kriterleri" ne mehasz olarak kabul edilebilecek şartları ihtiva etmesi bakımından da önemlidir: "Hz. Osman, Übey b. Kâ'b (ö. 33/654), Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) kıraatlerini dinledikten sonra insanlara hitap ederek şöyle dedi: "Nebi'niz (a.s.) vefat edeli on beş yıl oldu ve sizler Kur'an hakkında anlaşmazlığa düştünüz. Ben, Resûlullah'tan (a.s.) Kur'an ile ilgili işitmiş olduğunuz her şeyi bana getirmenize karar verdim." İnsanlar, Hz. Osman'a üzerinde âyetlerin yazılı olduğu kürek, leğen kemikleri ve levhaları getirmeye başladı. Ona kim bir şey getirdiyse, Hz. Osman (r.a.); "Resûlullah'tan (a.s.) işittin mi?" diye soruyordu. Sonra Hz. Osman (r.a.), "İnsanların en fasihi (en iyi Arapça bilen, irabı en iyi bilen) kimdir?" diye sordu. İnsanlar, "Said b. el-Âs'tır" dediler. Daha sonra, "İnsanların en iyi yazanı kimdir?" diye sordu. "Zeyd b. Sâbit'tir" dediler. Hz. Osman (r.a.), "Zeyd yazsın, Said dikte ettirsin/imlâ etsin." dedi. Râvi sözüne devamla: "Mushaflar yazıldı. Osman (r.a.), mushafları değişik bölgelelere gönderdi. Bu yaptığından dolayı onu ayıplayan hiç kimseyi görmedim." demiştir.¹⁶ Diğer taraftan Hz. Osman, ihtilaflara çözüm bulmak amacıyla Hz. Ömer'den Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665[?]) intikal eden ilk mushafı kendisine göndermesini istemiştir. Hafsa (r.a.) mushafı Hz. Osman'a göndermiş ve mushaflar çoğaltılınca kendisine iade edilmişti.¹⁷ Yukarıda işaret edilen rivayet/ler, cemedilen mushafın istinsah faaliyetinde temel referans alındığını ve yeni bir mushaf çalışması yapıldığını göstermektedir. Diğer taraftan vahiy komisyonundaki on iki kişi arasında görevli bulunan Kesîr b. Eflâh ve Mâlik b. Ebû Amir'den nakledilen rivayetler, ne tür bir çalışma ve mushafların nasıl istinsah yapıldığını açıklamaları bakımından çok önemlidir.¹⁸ Yine Hz. Osman'ın kölesinden nakledilen (*lem yetesenneh/lem yetesenne*) ve (*lâ tebdîle li'l-Halk/ lâ tebdîle lihalkillah*) gibi kelimelerin yazılmasıyla ilgili haber ve rivayetler, mushafların nasıl istinsah edildiği hakkında bazı ipuç-

¹⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 282; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 204; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kıraat*, thk. Abdu'l-Fettâh İsmail Selbî (Kahire: Dâru Nahda, 1960), 64.

¹⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/206, 208-209, 210-211. "Bu haberin başka bir rivayetinde, "Hz. Osman (r.a.); Kur'an'ın yazıldığı belgeleri getiren adamları teker teker çağırıyor, getirdiklerini Resûlullah'tan (s.a.s.) işiterek imlâ edip etmediklerini soruşturuyor" şeklindeki ifadelerle nakledilmiştir. Benzer bir haber Hz. Ali'den de nakledilmiştir." İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/206.

¹⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 196; Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, *Fedâilü'l-Kur'an*: 3/3987.

¹⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 204, 213-214; Azamî, *Kur'an Tarihi*, 131-132.

ları vermektedir.¹⁹ Mushaflar, beş yıl süren (25-30/647-652) uzun bir çalışmanın ardından istinsah edilmiştir.²⁰ Burada dikkat çeken husus ise; mushaf cemedilmesinin ilk kez yapıldığı için daha zor ve uzun sürmesi gerekirken, ikinci mushaf çalışması ve istinsahının daha uzun sürede yapılmış olmasıdır. Çoğaltılan mushaflar ilk mushaftan birebir aynen yazılmış kopyalar olsaydı bu kadar uzun bir sürede yazılmaması ve ilk mushaf yazıldığında bu nüsha temel alınarak tüm şahsi mushafların evvelemirde de yasaklanması gerekirdi. Yukarıda işaret edilen haber ve rivayetler, bu istinsah faaliyetinin beş yıl gibi bir süreçte yapılmasına neden olan amilleri izah eder mahiyettedir. Kanaatimizce her iki mushaf çalışması arasındaki amiller ve fark; ikinci çalışmada daha geniş çaplı olarak tüm Müslümanların elinde bulunan bilgi ve belgelere ulaşarak katkısını sağlamak, itiraza yer vermemek için ellerindeki vahiy dokümanlarının tekrardan geniş çaplı bir araştırma ve titizlikle yazılarak, herkesin işin içine çekilmesidir. Vahiy dokümanını getirenenden, vahyi Resûlullah'tan (a.s.) işittiği ve yazdığı iki şahitle tespit ediliyor ve kendisinden taahhüt alınıyordu. Gerekğinde vahiy ispat edilene kadar bekletiliyordu.²¹ Böyle titiz bir çalışmayla ve tüm sahabenin katılımıyla yazılan mushaf üzerinde itiraz meydana gelmemiş ve icmâ/tevâtür oluşmuştur. Mushafların cemedilmesi, "Kur'an'ın kaybolma endişesine yönelik", istinsah edilmesi ise okuyuşlardaki ihtilafları ortadan kaldırmak, "kıraatlerde ve mushaflarda birlik sağlamak" amacıyla yapıldığı belirtilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli olay, mushaflar yazıldıktan sonra, sahabenin tamamının *resmü'l-mushaf* ve ona göre okunan kıraatler üzerinde icmâ etmiş olmasıdır.²² Yukarıda nakledilen bazı haber, rivayet ve bilgilerden hareket ederek bazı çıkarımlar yapmak mümkündür:

a. Hz. Osman zamanında kıraat ihtilafları artmış, ümmet arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, Azerbaycan seferinde çıkan olaylar ise bu soruna bir çare bulunmasını mecburi kılmıştır.

b. Hz. Osman, ilk mushafı referans alarak, yeni bir mushaf çalışması yapmıştır. Her iki mushafın yazılış süreleri, bu iki çalışmanın birbirinden farklı yönleri olduğunu teyit etmektedir.

c. Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyon on iki kişiden oluşturulmuştur.

¹⁹ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 286-287.

²⁰ İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 196, 204, 209, 213-215; Azamî, *Kur'an Tarihi*, 131-133; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlası* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 66-67; Nebi Bozkurt- Nevzat Kaya, "İstinsah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/369-371; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 187.

²¹ İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 204; Azamî, *Kur'an Tarihi*, 131-132.

²² İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 180-186; el-Kaysî, *el-İbâne*, 32; Cafer Yerlikaya, *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 102-104.

- d. Cem olayı ortalama bir yıl (on beş ay), istinsah beş yıl sürmüştür.
- e. Vahiy belgeleri, Said b. el-Âs'ın kıraatleri okuması, irab etmesi, diktesi ve Zeyd b. Sâbit'in yazısıyla kayıt altına alınmıştır.
- f. Komisyonrakiler, vahiy belgesinde ihtilaf çıkması veya ikinci şahitle tespit edilememe durumunda vahye açıklık getirilinceye kadar bekletmiş, kesinleştikten sonra yazılmıştır.
- g. Âyetler yazılırken ihtilaf durumunda Kureyş lehçesine göre yazılması kararlaştırılmış, ihtilaf yoksa getirildiği ve tespit edildiği şekilde yazılmıştır.
- h. Getirilen vahiy belgelerinin Resûlullah'a isnâdı araştırılmış, yazılı ve sözlü olarak iki şahitle kayıt altına alınmıştır.
- k. Hz. Osman, gelen herkesten vahyi Resûlullah'tan işitip işitmediğini araştırmış, kendilerinden bu konuda taahhüt almıştır.
- l. Âyetler yazılırken son arz'a uygunluğu gözetilmiştir.
- m. Sahabe, mushaflar üzerinde icmâ etmiştir.

Sonuç olarak mushafın ilk kez cemedilmesi, Hz. Osman ve sahabenin mushafları istinsahı üzerinde, daha farklı çıkarımlar yapmak da mümkündür. Komisyonunun âyetleri tespitinde iki şahitle yazılı ve sözlü vahiy belgelerini getirme şartlarını ileri sürmeleri (*isnâd*), mushaflar yazıldıktan sonra da üzerinde sahabenin icmâsı (*resm-i mushafa uygunluk*) olarak resmileşerek ortaya çıkmaktadır. Bu durumda “kıraatlerin sıhhat kriterlerinin” ilk kez sahabe tarafından mushaflar cem ve istinsah edilirken tespit kriterleri olarak belirlendiği ve uygulandığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.²³ Bu şartlar bazı farklılıklarla ilk kez cemedilme esnasında da tespit kriterleri olarak ileri sürülmüştür. Burada asıl dikkat çeken ve vurgulanmak istenen husus, gerek mushaf/lar/ın cem gerekse istinsah edilme esnasında tüm sahabenin getirdikleri vahiy belgeleriyle *şifâhî* ve *kitâbî* olarak mushaf/lar/ın yazılmasına katılması ve üzerinde icmâ etmesidir. Bu durum ise daha evvelemerde icmâ veya tevâtürün meydana geldiğini göstermektedir. Burada sened aramanın gereksiz bir çaba anakronik bir yaklaşım olduğu belirtilebilir. Aşağıda da ifade edileceği üzere bazı İslâm âlimleri ve araştırmacılar bu hususa dikkat çekmişlerdir. Sahabeden sadece Abdullah b. Mes'ûd başlangıçta bazı sebeplerden dolayı icmâya katılmamış daha sonra ittifaka dahil olmuştur.²⁴ Sonuç olarak sahabe, gerek cem ve gerekse istinsah faaliyetinde Kur'an kıraatlerini dikkate alınarak mushafları yazmış ve okunuşlarıyla birlikte bu nüshaları kendilerinden sonraki kuşak olan *tabiîn* nesline aktarmıştır. Diğer bir ifadeyle mushaf/lar/ın yazılmasından sonra yalan söylemesi mümkün olmayan kalabalık bir topluluk *resm-i mushaf* ve ona uygun okunan kıraatler

²³ Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 102-104.

²⁴ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 180-186; el-Kaysî, *el-İbâne*, 32.

üzerinde icmâ/ittifak etmişler ve bu okuyuşları sonraki nesillere aktarmışlardır. Bu bağlamda, kıraat birikiminin tabiîn nesline aktarımı/nakli ve kıraat imamlarının isnâdı müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. Diğer taraftan sahabenin yaptığı mushaf üzerindeki *icmâ*, daha sonraki dönemlerde *tevâtür* kavramıyla ifade edilmeye başlamıştır. Bu bağlamda ilk dönemlerde *icmâ* kavramının *tevâtür* anlamında kullanıldığı ve ıstılah haline geldiği bildirilmektedir. Tüm sahabenin onayı anlamını taşıyan *icmâ* terimi ile daha sonraları kavramsallaşan *tevâtür* kavramlarının incelenmesi konunun temellendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

2. KIRAATLERİN NAKLEDİLMESİ BAĞLAMINDA İCMÂ VE TEVÂTÜR KAVRAMLARI

İcmâ sözlük anlamı itibariyle; “karar vermek, bir şeye azmetmek, ittifak etmek” manalarına gelmektedir.²⁵ *İcmâ* kavramının *karar vermek* ve *azmetmek* anlamları, bireysel olarak bir kişinin icra edebileceği bir faaliyeti ifade etmekte kullanılabilir. *İttifak etmek* anlamı ise birden fazla kimsenin bir olay, bir konu veya bir görüş üzerindeki onayları ve görüş birliği ettiği anlamında kullanılmaktadır. *İcmâ* kavramının kıraat ilmi ve mushaf/lar/ın cem ve istinsah edilmesi sırasında Müslümanların mushaflar ve kıraatler üzerindeki ittifakını belirtmek amacıyla kullanılan bir terim olarak ortaya çıktığı, haber ve rivayetlerden hareketle söylemek mümkündür.²⁶ Bu terim daha sonraları fıkıh usûlü içerisinde *ittifak* anlamı bağlamında kavramsallaşmış ve *edille-i şer’iyye*’den sayılarak *İslâm Dini*’nin kaynakları arasında sayılmıştır. Fıkıh usûlünde *icmâ*: “Resûlullah’ın (a.s.) vefatından sonra, asırlardan veya zamanlardan birinde, bir şer’i hüküm hakkında İslâm ümmeti müçtehitlerinin ittifakı” olarak tanımlanmıştır.²⁷ Kıraat ilminde *icmâ* kavramına “resm-i mushaf ve kıraatler üzerindeki ittifak” anlamında sahabe ve tabiîn tarafından kullanıldığı gözlemlenirken, bu kavram daha sonraki dönemlerde tamamen terk edilmese de yerini hadis ilmi terimleri arasında sıkça kullanılan *tevâtür* kavramına bırakmıştır. Fıkıh ilmi hariç, kıraat ve diğer ilmi kaynaklarda *icmâ* veya *mucmeu aleyh* kavramları daha az kullanılmaya başlamıştır. *İcmâ* kavramı daha çok fıkıh ve kelam ilmi içerisinde mütalaa edilen bir terim olmuştur. Fıkıh âlimleri *icmâyı*, *sarih* ve *sükûti* olarak ikiye ayırmışlardır. Fıkıh âlimlerinden bazıları *sükûti icmâyı* kaynak olarak görür-

²⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arap* (Kahire: Darü’l-Meârif, 1993), 1/679; Ali Marâşî İbn Fadlullah, *Mevâhibu’l-aziz fi şerhi’l-veciz fi’l-usûl*, thk. Ahmet Yaseki (İstanbul: Akpınar Huzur Yayıncılık, 2021), 511; Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1982), 232; Zekiyyüddin Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 104-105.

²⁶ el-Kaysî, *el-İbâne*, 32.

²⁷ Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, 232; Şa’ban, *Usûlü’l-Fıkıh*, 105.

ken, diğerleri ise görmemiştir.²⁸ Bununla beraber sahabenin *sükûti icmâsını* kesin deliller arasında sayanlar olmuş, *sarih icmâ* ise âlimler tarafından kesin delil olarak kabul edilmiş, böyle bir *icmâya* uymayı vacib, muhalif davranmayı haram saymışlardır.²⁹ Fıkıh alimleri, *icmâyı* herhangi bir asırda yaşayan müçtehit imamların bir konu üzerindeki ittifakı olarak saymışlardır. İlk dönem kıraat eserleri hariç tutulacak olursa, fıkıh kaynaklarında çok sık geçen bu kavram, diğer ilmi kaynakların birçoğunda sahabenin kıraatler ve mushaflar üzerindeki *ittifakı/icmâsı* yönüyle fazla dikkate alınmadığı, bu terim yerine daha sonraları kavramsallaşan *tevâtür* ıstılahını kullandıkları gözlemlenmektedir. *Usûlü'l-fıkıh* kitaplarında *sahabe icmâsı* “kitâb” başlığı altında incelenmektedir. Diğer taraftan fıkıhçılar kitâbı: “Kur’ân, Yüce Allah tarafından Hz. Muhammed’e (a.s.) Arapça olarak indirilmiş bize kadar *tevâtür* yoluyla nakledilmiş, mushaflarda yazılı, Fâtiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile sona ermiş kelimadır”³⁰ şeklinde tarif etmişlerdir. Yine bu tarifte de *icmâ* kavramı yerine *tevâtür* kavramının kullanıldığı görülmektedir. Gerek *kıraat* ilmi gerekse *fıkıh* ilminde yapılan araştırmalarda *icmâ* ile *tevâtür* kavramları “ittifak etmek” ve “kesin bilgi” anlamında kullanılmıştır.³¹ Müçtehit imamlar, bir kıraatin Kur’an olarak kabul edilebilmesi için *tevâtür/icmâ* şartını ileri sürmüş, fikhî meselelerde içtihadı temel teşkil edecek kesin bilgi olarak kabul etmiştir. Herhangi bir meselede sahabenin *sarih icmâsı* kesinlik ifade etmekteyken, Kur’an kıraatleri ve resm-i mushaf üzerindeki *icmâsı* da daha kuvvetli bir şekilde mutlak katiyet ve kesinlik ifade eder.³² Başka bir ifadeyle sahabenin okuduğu bir kıraat üzerinde *icmâ* meydana gelmiş ve *resm-i mushafta* imlâ edilerek bivechin yazılmış ise, okunan kıraat Kur’an olarak kabul edilmekte, eğer bu şartlar oluşmadıysa Kur’an olarak kabul edilmemektedir.

Tevâtür kelimesi sözlükte “aralarında boşluk/zaman olmak şartıyla, peş peşe gelen şey olarak” olarak tarif edilmekte, “araya zamanın girmesi ve geçmiş olmasıyla beraber, haberin sekteye uğramadan peş peşe gelmesi ve devam etmesi” şeklinde de tanımlanmaktadır. Böyle bir haberin *tevâtür* olarak tanımlanması, nakli yapanların kendi aralarında birleşme olmadan farklı zamanlarda, birbirinin ardından bilgiyi ulaştırmalarından dolayıdır.³³ *Tevâtür* kavramının, ilk kez ne zaman ve kim tarafından çıkarıldığı bilinmemekle beraber, tarihsel olarak hicri ikinci asra kadar dayandığı belirtil-

²⁸ Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, 237.

²⁹ Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, 232; Şa’ban, *Usûlü'l-Fıkıh*, 108.

³⁰ Şa’ban, *Usûlü'l-Fıkıh*, 51.

³¹ Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)* (Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008), 61, 155, 128-136.

³² Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 117-119.

³³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 89.

mektedir. *İcmâ* ve *tevâtür* arasında haberin kesinliği bakımından bir yakınlık olduğu ve ilk dönemlerde bu manada kullanıldığı kabul görmüş, haberin nakledilmesinde belirli bir sayıda tarikten, diğer bir ifadeyle yeterli sayıda farklı yollardan gelme şartı ise, üzerinde mutabık kalınamayan bir husus olmuştur.³⁴ Bilgi ve haberin kesinliğinin belirlenmesinde, isnâd ve senet yaklaşımlı bir değerlendirme yapılmış bu durum ise daha çok hadis ilminin usûl ve yöntemleri içerisinde mütalaa edilmiştir. Diğer taraftan “Hz. Peygamber’in vefatından itibaren kıraatlerin sıhhatini belirlemede sahabe, tâbiîn ve ilk dönem kaynaklarında *icmâ* kavramının kullanıldığı, üzerinde *icmâ* oluşmayan kıraatler için *âhad* ve *şaz* kavramlarının kullanıldığı gözlemlenmektedir.”³⁵ *İcmâ* kavramı genel olarak, “üzerinde tereddüt olmayan kesin bilgi ve haber ifade eden rivayetlerde” kıraat ıstılahı olarak kullanılmış ve bir kısım kaynaklarda ise böyle bir bilgi, bazen *mütevâtir* kavramı, bazen *meşhur* ve *müstefiz* kavramıyla ifade edilmiştir.”³⁶ *İcmâ*, kesin bilgi ve haberin meydana gelerek tevâtüren nakledilebilmesi için meydana gelen bir ittifaktır. *İcmâ*, tevâtür teriminin ortaya çıkmasından önce Müslümanların ittifakı anlamında kullanılan bir kavramdır. Tevâtür kavramı kelâm, fıkıh ve hadis ilminde kesin bilgi anlamında kullanıldığı gibi bu kavram kıraat ilminde de kullanılmıştır.³⁷

Kıraat ilmi Kur’an ile doğrudan ilişkili bir ilim olup, İslâmî ilimlerle de ilişkisinin olması tabi bir durumdur. Kelâm, fıkıh ve hadis ilimleri gibi kıraat ilminin de kendine has ıstılahları ve usûlü olmakla birlikte, İslâmî ilimlerin usûl ve kavramlarıyla aralarında interdisipliner bir ilişki ve karşılıklı etkileşim olduğu rahatlıkla belirtilebilir. *Tevâtür* kavramı, farklı İslâmî ilimlerde bu türden ortak kullanılan ıstılahlardan biri olmuştur.³⁸ Kelâmcılar mütevâtiri: “Âdeten yalan üzerinde anlaşmaları mümkün görünmeyecek kadar çok sayıda kimsenin baştan-sona yine kendileri gibi râvilerden aktardığı, kesin bilgi veren haber”³⁹ olarak, fıkıh alimlerinden Serahsî ise: “Resûlullah’a ulaşınca kadar, sayılarının çokluğu ve mekânlarının farklı olması nedeniyle yalan üzerine birleşme ihtimalleri düşünüleemeyen bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettikleri haberdır” şeklinde kapsamlı bir tanım yapmıştır.⁴⁰ Burada önemli bir hususu da belirtmek yerinde olacaktır. Kur’an kıraatlerinin tevâtürlüğü kelâm, fıkıh gibi İslâmî ilimlerin ve dinin

³⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 71-76, 92.

³⁵ Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 320-325.

³⁶ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 61, 155, 128-136; Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 120.

³⁷ Osman Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2019), 93.

³⁸ Osman Bayraktutan, *Kıraatlerde Tevatür Olgusu* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 89-91, 221-222; Hansu, *Mütevâtir Haber*, 214.

³⁹ Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, 95.

⁴⁰ Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, 104.

hüküm ve itikadi konularının belirlenmesi ve temellendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bilginin mutlak katiyet ve kesinlik ifade etmesi, iman ve inanç esaslarının belirlenmesinde kelam ilmi açısından önemlidir. İslâm âlimleri, mütevâtir bir haberin kesin bilgi olarak kabul edilebilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmektedir:

1. Tevâtür yeter sayısı; haberi, uydurma ihtimalini ortadan kaldıracak kadar kişinin nakletmesidir. Ancak âlimler, (4, 5, 10, 12, 20, 40, 70 ve 313) gibi kişi sayısında mutabık kalamamıştır.

2. Râvilerin sayısının her isnâd tabakasında aynı veya daha fazla olması,

3. Haberin konusu duyularla algılanabilecek şekilde olmalıdır. Haber kaynağı *akıl değil, duyular* olmalıdır.⁴¹

Burada üzerinde durulması gereken husus, *kıraat ilmi* ve *hadis ilminde* kullanılan bazı kavramların benzerlikleri, bu istilahların birbirinden ayrılan ve ittifak eden ortak yönlerinin belirlenmesi önemli bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Hadis ve kıraat ilminde bilginin nakledilmesinde *sened* ve *isnâd* açısından benzerlikler olmakla beraber, ayrılan yönleri de bulunmaktadır. Hadis ilminde *mervînin* veya *haberin* kesinliği *senet* ve *isnâdın* sayısı ve sıhhatiyle belirlenirken,⁴² kıraatlerin tevâtürlüğüne kıraat imamlarının *isnâd* sayısı açısından yaklaşılması bazı mütevâtir kıraatlerin, “*tevâtürlüğünün sorgulanabilir olduğu*” düşüncesine götürmesi bakımından sorun oluşturmaktadır.⁴³ Yukarıda belirtilen tarihi süreç dikkate alındığında böyle bir yaklaşımı, anakronik olarak değerlendirmek mümkündür. Haberin kesinliğini belirlemede şartlardan biri olan tevâtür yeter sayısı ile ilgili olarak Koçyiğit; “*Esasen, haberin rivayetinde herhangi bir kasıt olmaksızın, sayısı belli olmayan kimselerin ittifak etmeleri, buna mukabil bu kalabalığın, yalan üzerinde birleşmeleri ihtimali de olmaması sebebiyle, bu sayının tespiti çalışmak lüzumsuzdur*” şeklindeki yaklaşımı dikkat çekicidir.⁴⁴ Tevâtür kavramı, daha çok hadis ilmindeki “isnâd sayısı yaklaşımlı” tanımlama üzerinden düşünülüp, farklı kıraatlerin *senet* ve *isnâd* açısından değerlendirmeye tabi tutularak kıraatlerde tevâtürlük konusunun sorgulanabilir hale getirildiğini belirtebiliriz.⁴⁵ Diğer taraftan mütevâtir bir haber konusunda *kelâm*, *fıkıh usûlü* ve *hadis alimleri* arasında bir ittifaktan da söz etmek mümkün değildir. Bu durumda, mütevâtir haberin tespitinde sayı belirleme yerine ya-

⁴¹ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 91-94.

⁴² Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, 111.

⁴³ Süleyman Ateş, “Kıraatlarda Tevâtür Meselesi” (Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kıraat İlmi ve Problemleri), 13 Ekim 2001), 326-327; Mehmet Ünal, “Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şia’nın Buna Bakışı”, *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 8/3 Eylül-Aralık (2011), 92.

⁴⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 87.

⁴⁵ Ateş, “Kıraatlarda Tevâtür”, 326-330; Ünal, “Kıraatlerin Tevâtürü ve Şia”, 93-94.

lan söylemeleri muhal olan bir topluluğun haberde şek ve şüphe olmadan, nakledilmesinin daha doğru bir yaklaşım olduğu belirtilmektedir.⁴⁶ Abdulhamid Birışık, *mütevâtir* kavramına “kendisiyle mutlak manada amelin vacip olduğu, ricali araştırılmayan haber” şeklindeki İbn Hacer’e atfen yaptığı tarifiyle farklı bir yaklaşımda bulunmuştur.⁴⁷ Birışık, “Kıraatlerin sadece söz ve yazıyla nakledilmeyip, tevâtüründe şüphe olmayan Kur’an metni üzerinde edâ ve telaffuza yönelik bir iş olduğunu” belirtmiştir.⁴⁸ Kıraatlerin tevâtürlüğü, hadis ilmindeki *isnâd* ve *senet* yaklaşımıyla değerlendirildiğinde tüm kıraatlerin mütevâtirliği tartışılır hale gelmektedir. Bu bağlamda kıraatlerin nakliyle hadislerin naklinin birbirinden ayrılan bazı hususları ihtiva ettiği ortaya çıkmaktadır. Mushaf/lar/ın yazıldığı andan itibaren birçok sahabinin/kârinin, Kur’an öğretmesi için değişik beldelere gönderildiği bilinen bir husustur.⁴⁹ Tabiîn’in ileri gelenlerinden Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692 [?]) Kûfe’de tam kırk yıl talebe yetiştirdiği ve kıraat öğrettiği rivayet edilmektedir.⁵⁰ Sülemî, birçok öğrenci yetiştirmiş olmakla beraber, bu talebeleri arasında Âsım b. Behdele (ö. 127/745) ismi ön plana çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle Sülemî, kırk yıl boyunca binlerce talebe yetiştirmiş, ama Âsım bu talebeler içerisinde kıraati daha iyi öğrenerek öğretmiş, dolayısıyla öğrendiği kıraat hocasına değil de kendisine nispet edilmiştir. Bu bağlamda Âsım’a nispet edilen ve nakledilen kıraat tek bir kanalla değil,⁵¹ binlerce kişi ve şehir halkı “Hz. Peygamber → Hz. Ali → es-Sülemî” kanalıyla gelen kıraati öğrenmiş ve okumuş ama kıraat Âsım’a atfedilerek nakledilmiştir. Kıraat âlimleri, bu usûl ve yöntemle kıraat/ler/i rumuzlarla sembolize ederek, isimlendirilmesini ve nakledilmesini kolaylaştırılmayı hedeflemiştir. Diğer taraftan es-Sülemî, Hz. Ali’nin yanı sıra Osmân b. Affân, (ö. 35/656) Zeyd b. Sâbit, (ö. 45/665 [?]) Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-53) ve Übey b. Kâ’b’tan (ö. 33/654 [?]) da kıraat öğrenmiştir.⁵² Bu durum diğer kıraat imamları için de geçerli bir durum olmuş, kıraat imam/lar/ı tercih ettiği, öğrendiği ve öğrettiği kıraat/ler/i sadece hocasından tek başına almamış, kendisiyle beraber bir şehir halkı da o kıraati aynı hocadan öğrenmişlerdir. Fakat kıraat imamı bu konuda kitapları ve öğrencilerinin çokluğu nedeniyle daha ön plana çıktığı için öğrendiği ve öğrettiği kıraat, kendisine nispet edilmiştir. Ebûd-Derdâ’nın (ö. 32/652 [?]) Şam, İbn Mesûd’un Kûfe, Muâz b. Cebel’in

⁴⁶ Salih Suphi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Gaye Matbaacılık, 1981), 121-122.

⁴⁷ Abdulhamid Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 90-91.

⁴⁸ Birışık, *Kıraat İlmî*, 91.

⁴⁹ Ünal, “Kıraatlerin Tevatürü ve Şia”, 93-94.

⁵⁰ Ünal, “Kıraatlerin Tevatürü ve Şia”, 93-94.

⁵¹ Ateş, “Kıraatlarda Tevatür”, 326, 331.

⁵² Ebû Bekir İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-sebâ fi’l-kıraat*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru’l-Mearif, 2009), 92; Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 219.

(ö. 18/639) Filistin bölgesinde binlerce talebe yetiştirdiği nakledilmektedir. Bu durumla ilgili bazı haberlere ve hususlara, kıraat imamlarının isnâdları başlığı altında temas edilerek açıklama yapılmıştır.

3. KIRAATLERİN İMAMLARA İSNÂDİ VE TEVÂTÜR YETER SAYISI

Kıraat ilminde kıraatin *imama*, *kariye* veya *mukriye* isnâdı ile hadis ilminde mervînin/müsnedin *râvi* veya *müsnide* isnâdı arasında birbirine benzeyen ve ayrılan noktalar bulunduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Kur'an kıraatlerinin, isnâd yaklaşımı olarak tevâtüren nakledilmesi meselesinde *isnâd* ve *senet* kavramlarının incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda ele alınan kavramlardan biri olan *isnâd* sözlükte “dayanmak, yaslanmak, itimat etmek” manasında “sünûd” kökünden türemiş bir kelimedir. Buna göre *isnâd* “temellendirmek, dayamak; sözü söyleyenine kadar ulaştırmak, bir sözün, bir rivayetin geliş yolunu haber vermek, ilk kaynağa kadar götürmek” demektir.⁵³ Hadis ilminde *isnâd* veya *senet*, nakledilen bir bilginin veya haberin kaynağını ortaya koymaktadır. Haberin nakli, *isnâd* ve *bilgi/mervî* bölümü olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. *Mervî* bir söz veya *davranış* olabileceği gibi Hz. Peygamber'in bir konudaki *takriri* de olabilir. Burada *senet* veya *isnâd* o haberin güvenilirliğini ve doğruluğunu ortaya koyan temel referanstır. Haber ne kadar çok ve farklı *senet/isnâd* ile nakledilirse bilginin kesinliği o kadar kesinlik kazanmaktadır. Hadis ilminde *isnâd* terim olarak “*Rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak hadis metnini ilk söyleyenine ulaştırmak, hadis metnini nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikretmek*” anlamına gelir.⁵⁴ Hadis ilminde *isnâd* için yapılan bu tarifi bir benzerini *kıraatlerin isnâdı* için de yapmak mümkündür. Bununla birlikte her iki ilim dalının *isnâd* ve *senet* yaklaşımı birbirinden farklıdır. Bu farklılığın ise sadece kıraat ve hadis ilmi arasında meydana gelmediği *siyer* gibi bazı ilim dallarında da kullanılan *senet* ve *isnâdın*, hadis ilminin nakil ve rivayet sisteminden farklılıklar gösterdiği ifade edilmektedir.⁵⁵ Diğer taraftan *isnâdın* ilk defa ne zaman, nerede ve kim tarafından uygulandığı bilinmemekte, ancak isnâd hakkında ilk araştırma yapanın Şa'bi (ö. 104/722) olduğu söylenmekte ve İbn Sirîn'in (ö. 110/729) ise bu konuda görüş bildirdiği kabul edilmektedir.⁵⁶

Senet ve *isnâd* ortak kavram olarak kullanan *kıraat* ve *hadis* ilminin fark-

⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, 3/2114; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993), 79; Raşid Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/23/154-159.

⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, 3/2114; Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (1993), 80; Küçük, “İsnad”, 23/23/154-159.

⁵⁵ Şaban Öz, *Siyer Usûlü* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 41-44.

⁵⁶ Küçük, “İsnad”, 23/154-159.

lı birçok tanımı yapılmış olmakla birlikte kıraat, “Kur’ân kelimelerinin edası ve ihtilâflarının keyfiyetini nakledenlere dayandıran bir ilim”⁵⁷ olarak tanımlanırken, Koçyiğit ise hadîşçiler arasında yaygın olan görüşe göre *hadisi* : “Hadîs, nübüvvetten önce ve nübüvvetten sonra Hazreti Peygamber’den rivayet edilen bütün söz, fiil ve takrirlerinden ibarettir” şeklinde tarif etmiştir.⁵⁸ Her iki ilmi disiplinin tariflerinde de belirtildiği üzere kıraat ilmi; *Kur’ân ve kıraatlerini*, hadis ilmi; *Hiz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerini* konu edinmektedir. Burada her iki ilimde temel ortak nokta *rivayet eden/râvi ve rivayet edilen/mervî* kavramları olurken gerek kıraatleri gerekse hadisleri nakledenler ise *sahabe* ve *tabiîn* kuşağı olarak ortaya çıkmaktadır. Bunların dışında *arz, sem’a, eda, şaz, âhad* gibi birçok benzer kavram bu ilmi disiplinlerde kullanılmıştır. Bununla birlikte, bu terimlerin her iki ilmi disiplininde birbirinden ayrılan bazı mana ve özellikleri ihtiva ettiğini de belirtmek yerinde olacaktır.

Kıraatlerin tevâtürlüğünü izah ve tespiti için genellikle hadis ilminin usûlünden hareketle *sened* veya *isnâd* sayısı yaklaşımlı bir değerlendirme yapılmaktadır.⁵⁹ Kıraatlerin kıraat imamlarına naklinde tevâtürlüğü ve isnâd yeter sayısını izah edebilmek ve temellendirebilmek için, öncelikle kıraatlerin imamlara nispet edilmesinin nedeni, kendilerine kıraat/ler/in nasıl nakledildiğinin ve ahzettiklerinin tespiti ve hadisten ayrılan yönlerini belirlemek gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber, Kur’ân, fıkıh gibi bazı ilimlerde öne çıkan yetiştirmiş sahabileri, Kur’ân’ı ve İslâm’ı öğretmeleri için değişik kabilelere ve İslâm beldelerine göndermiştir. Birçok sahabe Kur’ân’ı ezberlemiş ve Hz. Peygamber, Kur’ân’ı çok iyi öğrenen ve ezberleyen bazı sahabilerin isimlerini bizzat zikrederek kendilerinden Kur’ân öğrenilmesini emretmiş ve bu isimler ise altın silsile olarak kıraat ilminin tabakat kitaplarında yer almıştır.⁶⁰ İslâm halifeleri de mushaf/lar/ın yazılması ve cem edilmesinden sonra her beldeye Kur’ân’ı öğretmek üzere mushaf ile birlikte bir görevli tayin etmiştir.⁶¹ Hz. Ebû Bekir döneminde *ridde olayları* ve *mushafın cemiyle* uğraşılmış ve tüm sahabe cem olayına destek vermiştir ki bu durum Kur’ân’ın kalabalık bir topluluk tarafından belirlenen birtakım kriterlere göre tespit edilerek yazıldığını ifade etmesi bakımından önemlidir. Hz. Ebû Bekir döneminden sonraki Hz. Ömer (r.a.)’ın hilafetinde çok aktif bir Kur’ân öğretimi olduğu görülmektedir. Hz. Ömer döneminde birçok ül-

⁵⁷ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfü Fudalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erbaati Aşera*, thk. Muhammed İsmail Şa’ban (Kahire: Mektebetü’l-Külliyâtî’l-Ezheriyyeti, 1987), 1/67.

⁵⁸ Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (1993), 15.

⁵⁹ Ateş, “Kırâatlarda Tevatür”, 326-327; Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, 111.

⁶⁰ Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Ma’rifetu’l-Kurrâi’l-Kibâr ‘Ale’t-Tabakâti ve’l-Aşâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 102-106.

⁶¹ el-Kaysî, *el-İbâne*, 48-49.

ke fethedilmiş, değişik medeniyetler ve kültürlerle karşılaşmış, ortaya çıkan sorunlara ise Ömer (r.a.), istişarelerle çözümler üreterek İslâm devletini kurumsal yapıya sokmuştur.⁶² Hz. Ömer, mushafın cemi, Kur'an'a âyetler dışında açıklama için herhangi bir şey yazılmaması, Kur'an eğitim ve öğretimi için birçok *kurrâ'*nın değişik ülkelere gönderilmesi gibi birçok meselede hassas davranmış ve ön açıcı faaliyetler yapmıştır.⁶³ Kur'an öğretim ve eğitimi için *suffe* dışında Hz. Peygamber döneminde de varlığı bildirilen ilkokul seviyesinde öğretim yapılan *küttâb* denilen yerleri devam ettirmiştir.⁶⁴ Hz. Ömer, buralara eğitim öğretim için maaşlı görevliler tayin etmiş, köle veya hür tüm çocukların faydalanmasını sağlamış, Kur'an-ı Kerim, Arapça ve spor eğitimi vermeleri için valilerine emirler göndermiştir.⁶⁵ Diğer taraftan Hz. Ömer, büyük ilmi merkezlere İslâm dini ve Kur'an eğitim-öğretimi için sahabileri göndermiştir. İçlerinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) de bulunduğu⁶⁶ on sahabiyi Basra'ya, Abdullah b. Mes'ûd'u (ö. 32/652-53) Kûfe'ye göndermiş, Muâz b. Cebel, (ö. 18/639) Ubâde b. Sabit (ö. 34/654) ve Ebüd-Derdâ'ya (ö. 32/652 [?]) ise Hıms'a/Humus'a gitmeleri talimatını vermiştir. Ubâde, Hıms'ta kalmış, Ebüd-Derdâ Şam'a, Muaz b. Cebel ise, Filistin'e gitmişti. Muaz kısa bir zaman sonra vefat etmiş, Ebüd-Derdâ uzun yıllar Şam'da Kur'an öğreterek talebeler yetiştirmiştir. Öyle ki Ebüd-Derdâ'nın özel bir sistemle bin beş yüz civarında talebe yetiştirdiği, aynı öğretim sistemiyle Ebû Musa el-Eş'arî'nin de Basra'da üç yüz kişiye Kur'an eğitimi verdiği bildirilmektedir.⁶⁷ Sahabe, Hz. Peygamber ve halifeler döneminden itibaren mushaf/lar/ın cem edilmesi ve istinsahı, Kur'an eğitim ve öğretimine büyük önem vererek değişik bölgelerde öğreticilik görevini üstlenmişlerdir. Özellikle Ebüd-Derdâ'nın *Kur'an eğitim sistemi* ise dikkat çekici olup bu yöntemle her sahabe yüzlerce ve binlerce talebe yetiştirmiştir. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber'den kıraati alan sahabe, kendilerinden sonra binlerle ifade edilen tabiîn kuşağına, yaşlı, genç herkese Kur'an öğretmişlerdir. İbnu'l-Cezerî, Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) "*el-Kıraat*" isimli eserine atıfta bulunarak, "Sahabe ve diğerlerinden kıraat vecihlerini nakledenler: sahabeden Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha, S'ad, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Salim, Ebû Hureyre, İbn Ömer, İbn Abbas, Amr b. el-Âs ve oğlu Abdullah, Muâviye, İbnü'z-Zübeyr, Abdullah b. Sâib, Âişe, Hafsa, Ümmü Seleme bun-

⁶² Muhsin Kocak, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV. Yayınları, 2007), 34/34/51-53.

⁶³ Kaddûrî' el-Hamed Ganim, *Muhâdarâtun fî Ulûmi'l-Kur'an* (Amman: Dâru Ammâr, 2003), 61.

⁶⁴ Şakir Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim ve Öğretim* (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2017), 123, 141-150.

⁶⁵ Mustafa Fayda, "Hz. Ömer", ed. Ali Aksu (Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Fakültesi, 2018), 1/34/51-53.

⁶⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 180.

⁶⁷ Azamî, *Kur'an Tarihi*, 126-127; Ganim, *Muhâdarât*, 61.

ların tamamı muhacirdendir. Ensârdan Übey b. K'ab, Muâz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd, Mecma' b. Cârîye, Enes b. Mâlik'tir, Allah onların hepsinden razı olsun.” şeklinde sahabeden birçok ismin Kur'an kıraatlerini rivayet ettiğini haber vermiştir.⁶⁸ Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetihlere katılan sahabe, cihad sonrası bu beldelerde Kur'an ve ilim öğretmek, İslâm'ı yaymak amacıyla Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Kahire, Dımaşk, Humus ve el-Cezîre gibi şehirlere gittikleri nakledilmektedir. Kûfe'de yirmi dördü Bedir ehlinde olan 1500, Dımaşk'ta 10 binden fazla, Humus'da 500, Mısır'da ise 300 sahabinin yerleştiği ve vefat ettiği bildirilmektedir.⁶⁹ Bu sahabelerin dışında Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Medâin, Merv, Nîşâbur, İsfahan ve Semerkant gibi yerlere daha az sahabinin gittiği belirtilmektedir.⁷⁰ Takdir edileceği üzere bu güzide topluluk gittikleri ve yaşadıkları bölgelerde, hayatları boyunca sadece birkaç kişiye Kur'an ve kıraatlerini, İslâmı öğretmemiş, sayıları bilinemeyecek kadar talebe yetiştirdiklerini Muâz b. Cebel, Ebû Musa el-Eş'ari ve Ebü'd-Derdâ örneklerinden çıkarabiliriz. Hz. Ömer'in zamanında dini eğitim ve Kur'an öğretimi için görevlendirilen bu sahabeler, Hz. Osman döneminde de aynı bölgelerde görevlerini yerine getirdiklerini, Kur'an eğitimini yeni gelen mushaflar ve kıraatlerine göre devam ettirdikleri görülmektedir.⁷¹

Halifeler döneminde farklı şehirlere Kur'an eğitim ve öğretimi için gönderilen sahabe, kendilerinden sonraki tabiin nesline kıraatleri öğretmişlerdir. Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045): “Osman (r.a.), mushafları yazdığı anda büyük şehir merkezlerine göndermiş, mushafa uygun olanı okumalarını, uymayanı terk etmelerini emretmiştir. Her şehir halkı, mushaf hattına uygun olan kıraatlerden mushaf gönderilmeden önce okudukları kıraat vechi üzere, kendilerine gönderilen mushaflarını okudular. Mushaf/ların hattına muvafık olmayan kıraatlerini ise terk ettiler. Bu sebepten dolayı şehirlerin kıraati mushaf hattına muhalif olmamakla birlikte farklıdır. Mushaf hattına uymayan herkesin kıraati düşmüştür” demektedir.⁷² Kaysî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere binlerce kişi ile izah edilebilecek her şehir halkı, sahabe ve tabiin nesli tarafından mushaflara uygun öğretilen ve üzerinde icmâ edilen kıraatleri okumakta ve okutmaktadır. Burada bir şehir halkının okuduğu Kur'an kıraat/ler/inde *senet* ve *isnâd* yaklaşımı değerlendiril-

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 6-7.

⁶⁹ Mehmet Efendioğlu, “Sahabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491-500.

⁷⁰ Efendioğlu, “Sahabe”, 35/491-500.

⁷¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 180-182, 241; el-Kaysî, *el-İbâne*, 48-49; Muhammed Veleddin Ebbâh Muhtâr, *Târihu'l-Kirâati fi'l-Meşriki ve'l-Mağribi* (İsıkû: Matbaatu Beni İznêsî, 2001), 12-14.

⁷² el-Kaysî, *el-İbâne*, 49.

dirme yerine, “tevâtür sayısını tespitine çalışmak lüzumsuzdur”⁷³ ve “ame-
lin vacip olduğu, ricâli araştırılmayan haber”⁷⁴ şeklindeki tevâtür yaklaşımı,
isabetli gözükmekte ve “mütevâtir bir haber ve bilgide sened aranmayaca-
ğı, arandığı taktirde hemen her haberin âhâd seviyesine düşebileceği” ifade
edilmektedir.⁷⁵ Bu bağlamda kurrâ ve imamlar büyük ilim merkezlerinde sa-
yıları belirlenemeyecek derecede insanlara Kur’an öğretmişlerdir. Bu durum-
da Kur’an kıraatlerinde isnâdların yazılarak çoğaltılmasına gerek görülme-
yerek ittifaklardan ziyade ihtilaflarda senet aranmış, her ihtilaflı okuyuş ise
yine farklı şehirlerde yine sayılamayacak kadar insan tarafından okunmuş-
tur ki sened aranmasına gerek kalmamıştır.⁷⁶ Kıraatler, *tevâtür* kavramının
henüz kullanılmadığı ve şehirlerde binlerce insanın okuduğu, isnâda da ge-
rek duymadığı yaygın olarak herkes tarafından okunmuş, hüsnü kabul gör-
müş ve üzerlerinde icmâ meydana gelmiştir. Diğer taraftan ilk kez *tevâtür*
kavramının kullanımı, hicri ikinci asra kadar temellendirilebilmektedir.⁷⁷
Bu duruma göre kıraatlerde tevâtür ve senet/isnâd aramanın anakronik bir
yaklaşım olduğunu değerlendirmek mümkündür. *Tevâtür* kavramı habe-
rin kesinliği ve zan ifade etmemesi bağlamında ilk kez *kelâm* ve *usûl-i fi-
kîh* ilimlerinde kullanılmıştır.⁷⁸ Her şehir, sahabe ve tabiîn neslinden nak-
ledilen ve üzerinde icmâ edilen kıraatleri şek ve şüphe olmadan aralarında
itiraz veya bir reddetme olmadan okumuşlardır. Tabiînden, Kur’an ve kı-
raatleri okumak ve okutmak konusunda sahabenin yetiştirdiği kişilerden
Medine’de; Abdullah b. Ayyaş el-Mahzûmî, Abdurrahman b. Hurmuz el-
‘Arac, Saîd b. el-Müseyyib, Urve b. ez-Zübeyr, Yezid b. Ruman, Abdurrah-
man b. el-Kâsım, İbn Şihab ez-Zührî, Ömer b. Abdulaziz, *Mekke’de*; Müca-
hid b. Cebr, İbn Abbas’ın kölesi Dirbas, Ata ve Tavus, *Kûfe’de*; İbn Mesûd’un
talebeleri arasında Zirr b. Hubeyş, Alkame, el-Esved b. Yezid, Mesrûk b. el-
Ecda’, Ebû Vail, el-Haris b. Kays, Amr b. Şurahbil öne çıkarken, Hz. Osman,
Hz. Ali ve Hz. Zeyd’in kıraatlerini ise Abdurrahman es-Sülemî, Abdullah
b. Hubeyb ve Amr b. Abdillâh es-Sebî’i insanların üzerinde icmâ ettiği kı-
raatleri okutmuşlardır.⁷⁹ *Basra’da*; Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Katade, Yahya
b. Ya’mer, Nasr b. Âsım, Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî, *Şam’da*; Mugire
b. Ebî Şihab el-Mahzûmî kıraati Osman’dan (r.a.) almış, Halid b. Saîd ise kı-

⁷³ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (1993), 87.

⁷⁴ Ünal, “Kıraatlerin Tevatürü ve Şia”, 93-94.

⁷⁵ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (1993), 87; Birişik, Abdulhamit, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-
pedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 25/25/425-432.

⁷⁶ Ünal, “Kıraatlerin Tevatürü ve Şia”, 93-94.

⁷⁷ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 71-76, 92.

⁷⁸ Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, 93.

⁷⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 8-9; Remzi Ateşyürek, *el-Kisâî’nin Kıraâtı ve Kıraatının Huccetleri* (Ondokuz-
mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 29-30.

raati Ebû'd-Derdâdan almıştır.⁸⁰ İsmi zikredilen bu tabiîn neslinin ileri gelenleri tabakat kitaplarında da isimleri zikredilen kıraat âlimleridir. Abdurrahman es-Sülemî'nin kırk yıl ve Zirr b. Hubeyş'in Kûfede uzun yıllar ders okuttuğu nakledilmektedir. Takdir edileceği üzere bu âlimler kırk yılda sadece imam Âsım'ı yetiştirmemiş, onun dışında tüm şehir halkına Kur'an ve kıraatleri öğretmişlerdir. Ancak kıraatler bu imamlara nispet edilmiştir. Kaysî, kıraatlerin kıraat imamlarına nispet edilmesini ise, "tabiîn ve tebeu't-tâbiînin yaşadığı hicri ikinci ve üçüncü asırda kurrâ imamlardan kıraat rivayetleri çoğalmıştır. Âlimler, ezberlemeyi kolaylaştırmak üzere mushafa uygun kıraatleri kısaltmak ve kıraatleri zabt altına almak istemiştir. Seçtikleri ve kısaltma yaptıkları meşhur kurrâ imamlarda ise; sikalık, güvenilirlik, din güzelliği, ilmi yeterlilik gibi birtakım özellikler aramışlardır"⁸¹ şeklinde izah etmiştir. Bu vasıflara sahip kıraat âlimleri, kıraatlerin zaptına, hıfzına, kitabetine ve öğrenci yetiştirilmesine önem gösterdiklerinden dolayı kıraat konusunda öne çıkan ve kendilerine uyulan imamlar oldular. Bu kurrâ imamlar, bulundukları beldelerde sahabe ve tabiînin geniş halk kitlelerine öğrettikleri ve okuttukları bu kıraatleri daha da yaygın hale getirme hususunda öne geçmişlerdir. Bulundukları beldelerde kalabalık halk kitleleri bu imamlar ve kıraatleri üzerinde *icmâ* etmiştir. Kıraatler ise onların isimleri ile ve kendilerine nispet edilmesiyle nakledile gelmiştir.⁸² Burada şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Eğer kıraat âlimleri, kıraatlerin her ittifak ve ihtilafında *hadis ilmi*'nin isnâd ve senet sistemiyle okunuşları nakletselerdi, kıraatlerin isnâdının/senedinin yazılmasından dolayı rivayet/ler, çok karmaşık ve nakledilemeyecek bir hale gelebilirdi. Kıraat âlimleri bu karışıklığı ortadan kaldırmak ve kıraatlerin hıfzını kolaylaştırmak için birçok sened ve isnâdı çoğaltmak yerine muhtasar hale getirerek, sayılamayacak kadar çok isnâdı, kıraat imamlarının isimleri ve hatta ebced harfleriyle sembolize etmişlerdir.⁸³ Başka bir ifadeyle kıraatlerin nakli, öğrenilmesi, öğretilmesi, kıraat imamlarının harflerle sembolize edilmesi, indirâc usûlü ve vücûhat şemalarının kullanılmasının kıraatlerin kendine has nakil sisteminden kaynaklandığı ve senedlerin (eğitim ve öğretimde) temsili/sembolik bir değer taşıdığı ifade edilebilir.

Kıraatlerin kendilerine nispet edildiği ve sembolize edildiği imamlar, ilim merkezlerinin her birinde sahabe ve tabiîn neslinin halefleri ve temsilcileri olmuştur. *Medîne*'de Müslim b. Cündeb, Şeybe b. Nisah, Ebû Ca-

⁸⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 9-10; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 8-9; Ebû Ali el-Hasan b. Abdî'l-Gaffâr en-Nahvî Fârisî, *el-Huccetu li'l-kurrâi's-sebâti*, thk. Bedruddîn Kahveci Beşir Cevicâti (Beyrut: Dâru'l-Me'mûne li't-Turâs, 1984), 5-6.

⁸¹ el-Kaysî, *el-İbâne*, 86.

⁸² el-Kaysî, *el-İbâne*, 86-89; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8-9; Fârisî, *el-Huccetu*, 5-6.

⁸³ Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 203-261.

fer el-Ka'ka' ve Nâfi', *Mekke*'de Humeyd b. Kays, İbn Muhaysın, İbn Kesîr, *Basra*'da İsa b. Ömer (r.a.) es-Sekafî, Hasan el-Basrî, Âsım el-Cahdarî, Ebû Amr ve iki talebesi Yakûb el-Hadramî, Yahya b. el-Mübarek el-Yezidî, *Kûfe*'de İbn Mes'ûd'un talebesinden kıraat okuyanlar Yahya b. Vessâb, İbrahim en-Nehaî, el-'Ameş Süleyman b. Mihran'dır. Âsım b. Ebî'n-Nücûd, Hz. Ali, Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit'ten kıraat okuyan Abdurrahman es-Sülemî'ye ve ibn Mes'ûd'un talebesi Zirr b. Hubeyş'e talebe olmuştur. *Kûfe*'de bu alimlerden sonra ise Hamza ve talebesi Kisâi yetişmiştir. *Şam*'da Abdullah b. Âmir, *Bağdat*'da hicri üçüncü asırda Halef b. Hişâm ismi öne çıkmış kıraatini ise Hamza, Âsım ve iki râvisi, Ebû Amr, Nâfi', Kisâi ve Ebû Cafer'den almıştır.⁸⁴ Diğer taraftan bu âlimler, yetiştirdikleri talebe ve şehir halklarının yanında kıraat alanında da günümüze kadar ulaşan telif eserler yazmışlardır. Yazılan bu eserlerden bazıları ise isimleri kaynaklarda geçtiği halde nerede oldukları bilinmemektedir.⁸⁵

Hz. Peygamber'den kıraat imamlarına kadar Kur'an kıraatlerinin nakli ve büyük ilim merkezlerinde ilmi faaliyetlerde bulunan sahabe ve tabiîn neslinin isimleri kıraat isnâdlarında yerini almıştır. Kıraat âlimleri, telif etmiş oldukları kıraat eserlerinin başında kıraatleri kendilerine ulaştıran bu ravileri ve sened zincirlerini verdikten sonra kıraatlerin ittifak ve ihtilaflarını nakletmişlerdir. Aşağıdaki kıraat imamlarının isnâdları, İbn Mücâhid'in "*Kitâbu's-Sebâ*" ve İbn Mihran'ın "*el-Mebsût*" isimli eserleri dikkate alınarak verilmiştir. Buna göre kıraatlerin kendilerine nispet edildiği on kıraat imamı ve isnâdları şu şekilde oluşmuş ve nakledilmiştir:⁸⁶

1. Nâfi' (70-169/690-785) Kıraati ve Isnâdî:

- {Nâfi' → Abdurrahman b. Hurmuzî'l-Arac → Ebû Hureyre ve İbn Abbas → Resûlullah}
- {Nâfi' → Ebû Cafer Yezid b. El-Ka'kâ'a → Ebû Hureyre ve İbn Abbas → Resûlullah}
- {Nâfi' → Ebû Cafer Yezid b. El-Ka'kâ'a → Abdullah b. Ayyaş el-Mahzûmî → Übeyy b. Ka'b → Resûlullah (a.s.)}
- {Nâfi' → Şeybe b. Nasah → Aişe ve Ümmü Seleme → Resûlullah (a.s.)}

⁸⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 10; el-Kaysî, *el-İbâne*, 86-89; Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 32-37; Cafer Yerlikaya, "Halef Kırâati Özelinde Kırâatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (31 Aralık 2020), 310, 319-320.

⁸⁵ Tarih sırasına göre tasnif edildiğinde bu konuda birçok eser bulunmaktadır. Kıraat âlimlerinin eserleri için bkz. ez-Zehabi, *Ma'rifetu'l-Kurrâ*, 1/68; İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, 1/230-238, 262-265, 289-290, 380-381, 474-478; Nebil, *İlmü'l-Kıraat*, 99-102; Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 198-201.

⁸⁶ Kıraati nakleden veya eser telif eden her müellif, kitabının başında kıraat isnâdını belirtir, daha sonra usul-ferşi ihtilaf ve ittifakları naklederler.

- {Nâf'i → Müslim b. Cündeb el-Hüzeli → Abdullah b. Ayyaş → Übeyy b. Ka'b → Resûlullah (a.s.)}

- {Nâf'i → Yezid b. Rûmân → Abdullah b. Ayyâş → Übeyy b. Ka'b → Resûlullah (a.s.)}⁸⁷

2. İbn Kesîr (45-120/665-738) Kıraati ve İsnâdı:

- {İbn Kesîr → Mücahid b. Cebr → İbn Abbas → Übeyy b. Ka'b → Muhammed (a.s.)}

- {İbn Kesîr → Dirbas → İbn Abbas → Übeyy b. Ka'b → Muhammed (a.s.)}⁸⁸

3. Ebû Amr (70-154/689-771) ve Kıraati ve İsnâdı:

- {Ebû Amr → Mücahid → İbn Abbas → Übeyy b. Kab → Resûlullah (a.s.)}

- {Ebû Amr → Said b. Cübeyr → İbn Abbas → Übeyy b. Kab → Resûlullah (a.s.)}

- {Ebû Amr → Yahya b. Ya'mer → İbn Abbas → Übeyy b. Kab → Resûlullah (a.s.)}⁸⁹

4. İbn-i Âmir (9-118/630-736) Kıraati ve İsnâdı:

- {Abdullah b. Âmir → el-Mugîre b. Ebî Şihâb → Osman b. Affan → Resûlullah (a.s.)}⁹⁰

5. Âsım b. Behdele (?-127/?-745) Kıraati ve İsnâdı:

- {Âsım → Ebû Abdurrahman es-Sülemî → Osman b. Affan/Âli b. Ebî Tâlib/ Zeyd b. Sâbit/İbn Mesud ve Übeyy b. K'ab → Resûlullah (a.s.)}

- {Âsım → Zirr b. Hubeyş → Abdullah b. Mesud → Resûlullah (a.s.)}⁹¹

6. Hamza b. Habîb (80-156/699-773) Kıraati ve İsnâdı:

- {Hamza → İbn Ebî Leyla → El-Minhal B. Amr → Said B. Cübeyr → İbn Abbas → Übeyy b. Kab → Resûlullah (a.s.)}

- {Hamza → Humran b. Ayan → Ubeyd b. Nudayla → Alkame → Abdullah → Nebi (a.s.)}⁹²

⁸⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 54-63.

⁸⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 65.

⁸⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 99-101; Osman Egin, *Ebû Amr ve Kıraatı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 30-36.

⁹⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 85-87; Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn en-Nisâbü'rî İbn Mihrân, *el-Mebsût fî'l-Kıraati'l-Aşr*, thk. Sebi' Hamza Hâkimî (Dimeşk: Matbûâtı Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1980), 28-38.

⁹¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 92; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 125-137.

⁹² İbn Mücâhid, *Kitâbu's-sebâ*, 73; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 137-142.

7. Kisâî (120-189/738-805) Kıraati ve İsnâdı:

- {Kisâî→ Hamza→ İbn Ebî Leyla→ el-Minhal B. Amr→ Said B. Cübeyr→ İbn Abbas→ Übeyy b. Kab→ Resûlullah (a.s.)}
- {Kisâî→ Hamza→ Humran B. Ayan→ Ubeyd B. Nudayla El-Huzai→ Al-kame→ Abdullah b. Mesud→ Nebi (a.s.)}⁹³

8. Ebû Cafer (?-130/?-748) Kıraati ve İsnâdı:

- {Ebû Cafer→ Abdullah b. Abbas→ Resûlullah (a.s.)}
- {Ebû Cafer→ Ali b. Ebî Talib→ Resûlullah (a.s.)}
- {Ebû Cafer→ Ebû Hureyre→ Resûlullah (a.s.)}⁹⁴

9. Ya'kûb el-Hadramî (117-205/735-821) Kıraati ve İsnâdı:

- {Ya'kûb el-Hadramî→ Sellâm b. Süleyman Ebî'l-Munzir→ Âsım b. Beh-dele→ Abdurrahman es-Sülemi→ Osman, Ali ve diğer sahabeye okudu→ Nebi (s.a.s.)}
- {Ya'kûb el-Hadramî→ Sellâm b. Süleyman→ Ebû Amr→ Mücahid ve Sa-id b. Cübeyr→ İbn Abbâs→ Übey b. Ka'b→ Nebi (a.s.)}⁹⁵

10. Halef b. Hişam (150-229/767-844) Kıraati ve İsnâdı:

- {Halef b. Hişam→ Ya'kûb b. Muhammed→ Ebû Bekir b. Şu'be→ Âsım}
- {Halef b. Hişam→ Süleym b. İsa→ Hamza b. Habib→ Muhammed b. Ebî Leyla}
- {Halef b. Hişam→ İshak b. Muhammed→ Nâf'i b. Abdurrahman→ Ebû Cafer}
- {Halef b. Hişam→ Süleym b. İsa→ Hamza b. Habib→ Muhammed b. Ebî Leyla}⁹⁶

Kıraat imamlarının yaşadığı yıllar dikkate alındığında, Halef, Ya'kûb ve Kisâî hariç diğer yedi kıraat imamının en son sahabenin vefat ettiği (h.110) yılına ulaştığı görülmektedir.⁹⁷ On kıraat imamından yedisinin tabiinden olduğu bildirilmekle birlikte, kıraat imamları (bir iki imam hariç) kıraat/ler/i sahabeden doğrudan öğrenmemiş, ancak sahabenin yetiştirdiği kıraatte ile-ri seviyede olan bazı tabiîn âlimlerinden öğrenmişlerdir ki bu durum isnâd

⁹³ İbn Mücahid, *Kitâbu's-sebâ*, 98-99; İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 69-77; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 142-145.

⁹⁴ İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 8-11; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Cafer el-Kâri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/116.

⁹⁵ İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 78-79; Tayyar Altıkulaç, "Ya'kûb el-Hadramî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/282-284.

⁹⁶ İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 83-85; Tayyar Altıkulaç, "Halef b. Hişam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/237.

⁹⁷ Zehebî'ye göre en son sahâbi h.110 yılında vefat etmiştir. (Efendioğlu, "Sahabe", 35/491-500.)

zincirlerinde görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi sayıları binlerle ifade edilen sahabe, değişik İslâm beldelerine gitmiş,⁹⁸ bu sahabilerden Kur'an'ı iyi bilenler ise önemli şehir merkezlerinde mushaf hattının dışına çıkmayan üzerinde icmâ edilen kıraatleri tabiîn nesline öğretmişlerdir. Bu bağlamda kıraat imamlarının doğum ve ölüm tarihleri dikkate alındığında kıraatlerin rivayeti, eğitimi ve öğretiminde bir inkıta ve sektenin meydana gelmediği görülmektedir. Mesela, en son kıraat imamı Halef, (h. 150-229) kıraatini oluştururken, tüm kıraat imamlarının kıraatlerini öğrenmiştir. Kendisi imam Hamza'nın (h. 80-156) talebesi imam Kisâî'den (h. 120-189) kıraati bizzat almış ve Hamza'nın da birinci ravisidir. Kıraat ilminde ismi zikredilen kıraat imamları, kıraatlerin kolayca ezberlenerek nakledilmesinde, okunuşların kendilerine nispet edildiği otorite ve uzman şahsiyetlerdir. Bu kıraat imamları, sadece kıraat alanında değil *Arapça*, *Hadis* gibi diğer ilim alanlarında da uzman olan âlimlerdir.

Sonuç olarak daha önce de ifade edildiği üzere, kıraatler ve hadislerin rivayet edilişleri gerek usûl ve yöntem gerekse rivayet edilen mervî bakımından birbirinden ayrılan hususiyetlere sahiptir. Yukarıda tarihi süreç ve isnâdlar hakkından verilen bilgiler bağlamında *kıraat ilmi ve hadis ilminin* isnâdı, usûlü, rivayetleri arasındaki benzerlik ve ayrılıkları hususunda bazı farklılıklar bulunduğu çıkarımı yapılmaktadır ki buna göre:

- Kıraat ve hadislerin rivayetinde *sahabe* birinci, *tabiîn* ikinci tabakayı oluşturmaktadır.
- Kur'an nazil olduğu andan itibaren, yazılarak ve okunarak (şifahî ve kitabî) nakledilmiştir. Böyle bir durum hadisler için mümkün olmamıştır.
- Kur'an-ı Kerim ve kıraatleri sahabe tarafından ezberlenmiş, yazılmış ve özel nüshalar oluşturularak şek ve şüpheye meydan verilmemiştir.⁹⁹ İlk dönemde bazı istisnalar hariç hadislerin yazılmasına ve Kur'an dışında bir şey yazılmasına müsaade edilmemiştir.
- İslâm alimleri, Kur'an ve mütevâtir kıraatlerde *lafzi tevâtür* olduğunu, hadislerde *lafzi tevâtürün* çok az meydana geldiği ve daha çok mana boyutuyla nakledildiği belirtilmiştir.
- Kıraat imamlarına isnâd edilen kıraatlerin senetleri, müellife ait kıraat eserinin başında zikredilmiştir. Kıraat ittifak ve ihtilafları verilirken ise isnâd ve senet tekrarına yer verilmemiştir. Bunun yerine kıraat imam/larının isim veya sembolleri verilmiştir. Hadislerin naklinde ise böyle bir du-

⁹⁸ Efendioğlu, "Sahabe", 35/491-500.

⁹⁹ Kur'an ve kıraatlerin özdeşliği tartışılan bir konudur. Bununla birlikte, mütevâtir kıraatlerin Kur'an olduğu belirtilmektedir. Bu kıraatleri inkâr edene ise küfürle hüküm verilmektedir. Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'an*, 325-327.

rum söz konusu değildir. Bu şekilde senedi terkedilerek nakledilen rivayetler hadisçiler tarafından tenkit edilmiştir.

- Kıraat farklılık ve ittifakları nakledilirken, kıraat imamının ismi veya sembolünün verilmektedir ki bu durum şehirlerin okuduğu kıraatlerin imama nispetini ve isnâdını simgelemektedir. Hadis ilminde ise böyle bir durum söz konusu değildir.

- Kıraat isnâdında *râvi* “okuduğu Kur’ân kıraatinin tamamını Fatihâdan Nas’ kadar, *arz* ve *sema* ile nakleden kişi”, hadis ilminde ise *râvi* “Hz. Peygamberin söz, *fil* ve *takrir*lerinden birini nakleden” kişi olup, hadislerin tamamını rivayet eden anlamına gelmemektedir.

- Kıraatlerin ittifak, ihtilaf ve usûl kuralları, vücuhât şemalarıyla matematiksel hale getirilmiş, hıfzı kolaylaştırılarak bir nakil sistemiyle rivayet edilmiştir. Hadis ve diğer ilimlerde rivayetler ve haberler için böyle bir nakil sistemi tespit edilememiştir.”¹⁰⁰

Diğer taraftan bazı İslâm âlimleri, Kur’an’ın tevâtürlüğünü kabul etmekle beraber bazı kıraatlerin “*bir kısım tariklerinde*” tevâtür unsurlarının meydana gelmediğini belirtmiş ve bu okuyuşları sahih olarak isimlendirmiştir.¹⁰¹ İbnü’l-Cezerî başlangıçta kıraatlerin sıhhat şartlarından tevâtür şartını ileri sürerken daha sonra bu görüşünden vazgeçmiştir. Mekî b. Ebî Tâlib, Ebû Şâme ve İbnü’l-Cezerî bazı kıraat tariklerinin Kur’an olarak kabulünde tevâtürlüğü şart koşmamışlar, sahih olmasının yeterli olacağını belirtmişlerdir. Bu meselenin ise başlı başına müstakil bir araştırma konusu olduğunu ve bu çalışmanın sınırlarını aştığını belirtmek gerekir.

SONUÇ

Hz. Peygamber’e ilk vahiy gelmeye başladığı andan itibaren âyetler yazılarak hıfzedilmiş, kitabî ve şifahî olarak nakledilmiştir. Resûlullah’ın (a.s.) vefatından sonra, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde mushaf/lar cem ve istinsah edilirken görevli komisyon, belirlenen birtakım kıstaslara göre vahyi tespit etmişlerdir. Bu kıstaslar ise Kur’an kıraatlerinin *sıhhat kriterleri* olarak kabul edilen ve herkes tarafından genel kabul gören ilk tespit çalışmaları olmuştur. Gerek bir yıl süren cem gerekse beş yıl süren istinsah faaliyetine tüm sahabe iştirak etmiş ellerinde bulunan Kur’an ile ilgili dokümanları ve özel nüshalarını getirerek mushaf çalışmasına iştirak etmiş ve yardımcı olmuşlardır. Sahabe ve tabiîn yazılan ve istinsah edilen mushaf/lar üzerinde icmâ etmiştir. Hz. Ömer, hilafeti döneminde Kur’an ve kıraatleri en iyi bilen bazı sahabileri önemli ilim merkezlerine göndermiş, bu sahabi-

¹⁰⁰ Yerlikaya, *Sıhhat Kriterleri*, 243-244.

¹⁰¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/13.

ler görevlendirildikleri merkezlerde Hz. Osman'ın hilafeti zamanına kadar yıllarca Kur'an okutmuş, binlerce talebe yetiştirmişler, şehirlerin kıraatleri bu sahabilerin öğrettikleri kıraatlere göre şekillenmiştir. Hz. Osman, hilafeti esnasında mushafları istinsah ettikten sonra her mushaf ile birlikte bir görevliyi, daha önceden Kur'an öğretimi yapılan bu şehirlere göndermiştir. Burada görev yapan sahabe, yeni gelen mushaflara göre binlerce talebe yetiştirmeye devam etmiş ve bu ilim merkezlerinde öğretilen kıraatleri okumuş ve okutmuşlardır. Sahabe tarafından yetiştirilen tabiîn nesli âlimleri de aynı şekilde Kur'an'ı kendilerinden sonraki nesle ve şehir halklarına öğretmişlerdir. Tabiîn'in yetiştirdiği bu âlimlerden bazıları, kıraatlerin kendilerine nispet edildiği kıraat imamları olarak öne çıkmışlardır ki bunların birkaçı hariç hepsi tabiîndendir. Kıraat imamlarının yaşadığı asra kadar kıraatler hakkında kesin haber bağlamında *tevâtür* kavramı kullanılmamış, Müslümanların okunan kıraatler üzerindeki ittifakı *icmâ* ıstılahıyla ifade edilmiştir. Resm-i mushafa uygun ve üzerinde icmâ meydana gelen kıraatler, tüm ilim merkezlerinde Müslümanlar tarafından okunmuş, okutulmuş, öğrenilmiş, öğretilmiş, ezberlenmiş, yazılmıştır. Öğrendikleri ve okudukları kıraatlerde kesin bilgi meydana geldiği için *tevâtür* kavramının kullanılması na gerek de duyulmamıştır. Diğer taraftan *tevâtür* kavramı o dönemde kavramsal olarak henüz ilmi disiplinler tarafından da kullanılmamaktadır. Bu dönemde kıraatler, bazı âlimler tarafından genel olarak *üzerinde icmâ oluşan ve oluşmayan kıraatler* olarak iki kısım şekilde tasnif edilmiştir. Diğer taraftan *tevâtür* ve *isnâd* kavramları daha sonradan kavramsallaşarak sistemleşmiştir. Sonradan çıkan bu kavramlarla kıraatlerin *tevâtürlüğünü* sorgulamak anakronik bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Şehirlerde okunan kıraatlerin *isnâd* ve *senetleri*, kıraatlerin kolay ezberlenebilmesi, öğrenilmesi, öğretilmesi ve nakledilebilmesi için muhtasar hale getirilerek, o merkezlerdeki kıraat imamlarına nispet edilmiştir. Her şehirde kıraat imamlarına nispet edilen kıraatler, yaşlı, genç tüm şehir halkı tarafından okundundan dolayı, kıraatlerde sened araştırılması ve tespitine ihtiyaç duyulmamıştır. İlim merkezlerindeki tüm şehir halkının sahabe ve tâbiînden öğrenerek okuduğu kıraatlerde, *tevâtürün* gerçekleşmesindeki *haber*in kesinliği, *haber*in duyularla bilinmesi ve *sayılamayacak kadar insan tarafından okunma*, şartları oluşmuştur. Mekki b. Ebî Tâlib'in ifade ettiği "mushaflar yazıldıktan sonra, sahabe ve tâbiînden on iki bin Müslümanın okunan Kur'an ve kıraatler üzerindeki icmâsı/ittifakı", binlerce sahabe, tabiîn ve tüm şehirlerdeki Müslümanların aynı kıraatleri okumaları ve nakletmeleri, Hz. Peygamber ile kıraat imamları arasında *tevâtür* şartlarını sağladığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.

Kaynakça

- Altıkulaç, Tayyar. “Ebû Cafer el-Kârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/116. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. “Halef b. Hişam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ya’kûb el-Hadramî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/282-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aslan, Ömer. “Kur’ân İlimlerinde Hz. Ömer”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 3/311-319. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Fakültesi, 2018.
- Ateş, Süleyman. “Kırâatlarda Tevatür Meselesi”. Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmi Ve Problemleri) program adı: Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, 13 Ekim 2001.
- Ateşyürek, Remzi. *el-Kisâî’nin Kırâatı ve Kırâatının Hüccetleri*. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Azamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine “Kur’ân Tarihi”*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Bayraktutan, Osman. *Kıraatlerde Tevatür Olgusu*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Bayraktutan, Osman. “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2019), 91-136.
- Birişik, Abdulhamid. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bozkurt, Nebi. “Hâfız”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 15/74-78. İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nebi - Kaya, Nevzat. “İstinsah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/369-371. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihu’l-Buhari*. Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Dağ, Mehmet - Tetik, İbrahim. *Nüzûl Dönemi Kur’ân Tarihi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Câmi’u’l-beyân fi’l-kırââtîs-seb’i’l-meşhûra*. thk. Muhammed Sadûk el-Cezâîrî. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur’ân Tefsirine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfû Fudalâi’l-Beşer bi’l-Kırââtî’l-*

- Erbaati Aşera*. thk. Muhammed İsmâil Şa'ban. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyyeti, 1987.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Egin, Osman. *Ebû Amr ve Kırâatı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Fârisî, Ebû Ali el-Hasan b. Abdî'l-Gaffâr en-Nahvî. *el-Hucetü li'l-kurrâî's-sebâti*. thk. Bedruddîn Kahvecî Beşir Cevicâtî. Beyrut: Dâru'l-Me'mûne li't-Turâs, 1984.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer". ed. Ali Aksu. 1/23-43. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Fakültesi, 2018.
- Ganim, Kaddûrî' el-Hamed. *Muhâdarâtun fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: Dâru Ammâr, 2003.
- Ganim, Kaddûrî' el-Hamed. *Resmu'l-Mushaf dirâsetun luğaviyyetun târihiyyetun*. Bağdat: el-Lecnetu'l-Vataniyye, 1982.
- Gözütok, Şakir. *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim ve Öğretim*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2017.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)*. Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhibbid-din Abdussecân Vâiz. Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Fadlullah, Ali Mar'aşî. *Mevâhibu'l-'azîz fî şerhi'l-vecîz fî'l-usûl*. thk. Ahmet Yaseki. İstanbul: Akpınar Huzur Yayıncılık, 2021.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arap*. Kahire: Darü'l-Meârif, 1993.
- İbn Mihrân, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn en-Nisâbü'rî. *el-Mesbût fî'l-Kıraati'l-Aşr*. thk. Sebi' Hamza Hâkimî. Dimeşk: Matbûâtu Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye, 1980.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir. *Kitâbu's-sebâ fî'l-kıraat*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Mearif, 2009.
- İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-kırââtî'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Muncidu'l-mukriîn ve murşidu't-tâlibîn*. thk. Ali b. Muhammed el-İmrân. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kitâbü fedâilî'l-Kur'ân*. thk. Mervan el-Atiyye Muhsin Harabe. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.

- Kaysî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib el-. *el-İbâne an meâni'l-kıraat*. thk. Abdu'l-Fettâh İsmail Selbî. Kahire: Dâru Nahda, 1960.
- Kocak, Muhsin. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/51-53. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs Usûlû*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs Usûlû*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Küçük, Raşid. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Muhtâr, Muhammed Veleddin Ebbâh. *Târihu'l-Kırâati fi'l-Meşriki ve'l-Mağribi*. Isıkû: Matbaatu Benî İznesein, 2001.
- Önkâl, Ahmet. "'Müseylimetü'l-Kezzâb'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Şaban. *Siyer Usûlû*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Suphi, Salih. *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstihlâları*. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Gaye Matbaacılık, 1981.
- Şa'ban, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlû'l-Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Ünal, Mehmet. "Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şa'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal* 8/3 (Aralık 2011).
- Yerlikaya, Cafer. "Halef Kırâati Özelinde Kıraatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (31 Aralık 2020), 307-344.
- Yerlikaya, Cafer. *Kıraatlerin Sıhhat Kriterlerinin Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Yerlikaya, Cafer. "Kur'an ve Kıraatlerin Özdeşliği Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (Aralık 2025), 40-59.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetu'l-Kurrâ'i'l-Kibâr 'Ale't-Tabakâti ve'l-Aşâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Zerkeşî, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru't-Turâs, 1984.
- Zeydan, Abdulkrim. *Fıkıh Usûlû*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Emek Matbaacılık, 1982.

